

Академія Державної пенітенціарної служби
Кафедра: теорії та історії держави і права, конституційного права

ДИПЛОМНА РОБОТА ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ
НА ДРУГОМУ (МАГІСТЕРСЬКОМУ) РІВНІ

ПРАВА ЛЮДИНИ І РЕЛІГІЙНА СВОБОДА

Виконав:

слухач 2 курсу, 361 групи,
лейтенант внутрішньої служби
Захарченко Кирило Олексійович

(підпис)

Науковий керівник:

кандидат юридичних наук, доцент
Маслова Людмила Анатолівна

(підпис)

Нормоконтролер:

(посада, науковий ступінь, вчене звання,
спеціальне звання, прізвище та ініціали)

(підпис)

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка ECTS _____

Робота допущена до захисту в ЕК

« _____ » _____ 20__ року, протокол № _____

засідання кафедри теорії та історії держави і права, конституційного права

повна назва кафедри

Чернігів, 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ	7
1.1. Історія розвитку прав людини і релігійної свободи.....	7
1.2. Права людини в релігійних правових системах.....	17
РОЗДІЛ 2 ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ	30
2.1. Місце релігійної свободи у структурі правових цінностей.....	30
2.2. Організаційно-правові засади забезпечення гарантій прав людини і релігійної свободи в Україні.....	37
2.3. Проблемні питання щодо реалізації прав людини і релігійної свободи в Україні.....	47
РОЗДІЛ 3 ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ	55
3.1. Права людини й релігійна свобода в системі міжнародних гуманітарних стандартів.....	55
3.2. Нормативне забезпечення прав людини та релігійної свободи за законодавством деяких зарубіжних країн	62
3.3. Напрями удосконалення прав людини і релігійної свободи у законодавстві України на основі зарубіжного досвіду	68
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	81

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні динамічні процеси суспільного, зокрема духовного, розвитку України суттєво актуалізують дослідження такої важливої його складової, як сфера релігії. Права людини і релігійна свобода відіграють сьогодні визначальну роль у житті українського суспільства, розв'язанні його найскладніших проблем. Наразі Церква стала авторитетним соціальним інститутом та вагомою складовою громадянського суспільства.

Євроінтеграційний рух Української держави неможливий без інтеграції в духовній сфері життя суспільства. Ідеться, зокрема, про інтеграцію до тих принципів, засад ціннісного поля прав і свобод людини, яких дотримуються європейські демократії. У контексті сфери релігії наслідком такої інтеграції має бути, у тому числі, формування високого рівня релігійної толерантності й культури співіснування, забезпечення кожному реалізації права на свободу світогляду і віросповідання, сприяння входженню української релігійної спільноти до духовного простору об'єднаної Європи.

Зазначене зумовлює необхідність вибору та встановлення державою таких пріоритетів при формуванні й реалізації своєї політики у сфері релігії, які пройшли випробування не тільки суспільно-історичною практикою людства, а й стали критеріями прогресивного розвитку суспільства й держави за ознаками їхньої здатності до міжнародної інтеграції.

Європейська інтеграція також потребує врахування загальноєвропейських підходів до здійснення політики у сфері релігії. Оскільки така інтеграція України відбувається як у рамках Ради Європи, так і в рамках Європейського Союзу, а Угодою про асоціацію між Україною та ЄС визначено, що Союз «відданий дотриманню всіх принципів і положень» актів ОБСЄ, то вдосконалення нормативно-правового регулювання прав людини і релігійної свободи в Україні в умовах європейської інтеграції має базуватися на зближенні українського законодавства цієї сфери із сучасною європейською

системою права шляхом поступового приведення у відповідність зі стандартами, визначеними щодо сфери релігії документами Ради Європи, ОБСЄ та ЄС.

Таким чином, актуальним у правовій доктрині залишається питання нормативно-правового регулювання прав людини і релігійної свободи в Україні.

Аналіз публікацій за тематикою дослідження. Дослідженням та висвітленням актуальних питань щодо прав людини і релігійної свободи послужили праці відомих вчених таких, як В.Б. Авер'янов, О.М. Головка, А.В. Ковбан, О.М. Литвинов, Д.В. Лук'янов, В.М. Малишко, В.Ф. Опришко, П.М. Рабінович, Г.Л. Сергієнко, О.Ф. Скакун, В.Ф. Сіренко, О.Ф. Фрицький, Ю.С. Шемшученко, Л.В. Ярмол та інші. Проте дотепер бракує комплексного дослідження питання застосування слідчих (розшукових) дій у провадженнях щодо кримінальних правопорушень в екологічній сфері.

Метою магістерської роботи є теоретичне дослідження прав людини і релігійної свободи.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі дослідницькі **завдання**:

1. дослідити історію розвитку прав людини і релігійної свободи;
2. розкрити права людини в релігійних правових системах;
3. з'ясувати місце релігійної свободи у структурі правових цінностей;
4. визначити організаційно-правові засади забезпечення гарантій прав людини і релігійної свободи в Україні;
5. розкрити проблемні питання щодо реалізації прав людини і релігійної свободи в Україні;
6. з'ясувати місце прав людини й релігійної свободи в системі міжнародних гуманітарних стандартів та законодавстві зарубіжних країн;
7. запропонувати напрями удосконалення прав людини і релігійної свободи у законодавстві України на основі зарубіжного досвіду.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері реалізації основних прав і свобод людини, зокрема права на свободу світогляду і віросповідання.

Предметом дослідження є права людини і релігійна свобода.

У процесі написання магістерської роботи використовувався ряд наукових *методів*, а саме: історико-правовий метод використаний для дослідження розвитку та становлення прав людини і релігійної свободи; системно-структурний метод дозволив з'ясувати місце релігійної свободи у структурі правових цінностей; структурно-функціональний метод дозволив визначити організаційно-правові засади забезпечення гарантій прав людини і релігійної свободи в Україні, нормативне забезпечення прав людини та релігійної свободи за законодавством деяких зарубіжних країн; методи теоретико-правового прогнозування використовувався для розробки пропозицій щодо удосконалення прав людини і релігійної свободи у законодавстві України на основі зарубіжного досвіду.

Наукова новизна отриманих результатів магістерської роботи полягає у тому, що ця робота є першим у теорії права системним науковим дослідженням теоретичних і нормативних питань прав людини і релігійної свободи. На підставі всебічного аналізу положень сформульовано низку нових наукових положень, висновків і практичних рекомендацій, до найбільш значущих з яких належать:

уперше: комплексно досліджено права людини в релігійних правових системах, а також місце релігійної свободи у структурі правових цінностей;

удосконалено: положення щодо організаційно-правових засад забезпечення гарантій прав людини і релігійної свободи в Україні, а також нормативного забезпечення прав людини та релігійної свободи;

набули подальшого розвитку: положення щодо вирішення актуальних проблем реалізації прав людини і релігійної свободи в Україні.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що сформульовані в магістерській роботі висновки та пропозиції можуть бути використані у: науково-дослідній діяльності – як теоретичне підґрунтя для подальших наукових досліджень і розвитку окремих положень галузевих юридичних наук; правотворчій діяльності – для вдосконалення чинного

законодавства у сфері забезпечення релігійної свободи; в освітньому процесі – при викладанні курсу «**Теорія держави і права**», підготовці підручників та навчальних посібників.

Апробація матеріалів дипломної роботи магістра.

Маслова Л.А., Ребкало М.М., Захарченко К.О. Актуальні проблеми забезпечення міжнародних гарантій релігійної свободи та конституційного права на свободу віросповідання в Україні. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Право: науковий журнал / Академія Державної пенітенціарної служби. Чернігів: Академія ДПтС, 2020. № 3. (подано до друку)*

Структура та обсяг дипломної роботи магістра. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг магістерської роботи становить дев'яносто дві сторінки машинописного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ І РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ

1.1. Історія розвитку прав людини і релігійної свободи

Свобода віросповідання – складова прав людини в сучасній демократичній державі. Свобода віросповідання є основою буття демократичного суспільства, важливою передумовою правової демократії та існування інших прав і свобод людини як особи. Для правового функціонування такого демократичного принципу, як релігійна свобода, потрібне дослідження процесу формування історичних умов, необхідних для цього. Рішення цієї проблеми найтісніше пов'язане з демократичними процесами, що відбуваються в сучасному українському суспільстві. Сучасна Українська держава прагне подолати протиріччя між чинними законодавчими актами та практичним вирішенням проблем свободи віросповідання. Проте реальне забезпечення релігійної свободи можливо лише за умови врахування змін в економічній, політичній, духовній, організаційній сферах суспільства, оскільки рівень справжнього забезпечення свободи віросповідання обумовлений саме цими аспектами.

У процесі розвитку демократизму в Україні рішення різноманітних проблем свободи віросповідання визначається різними умовами, у тому числі розвитком державності, роллю і місцем релігії та релігійних організацій у громадянському суспільстві, особливостями державно-церковних відносин. На сьогодні свобода релігії розглядається як одне з найважливіших демократичних прав і свобод особистості. Релігія, як основа права на свободу віросповідання займає важливу роль в житті людини впродовж усього періоду розвитку людства аж по сьогоднішній день.

З метою повного розкриття питання історичного розвитку прав людини і релігійної свободи, на початку вважаємо за доцільне надати визначення таким категоріям, як «свобода», «свобода совісті», «свобода віросповідання».

З точки зору права, свобода – суб'єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, засновані на його конституційних правах та свободах [98, с. 805]. Так, наприклад, тлумачний словник Даля пояснює значення слова «свобода», як «моральне почуття людини, внутрішнє усвідомлення добра і зла, тайник душі, в якому відкликається схвалення чи засудження кожного вчинку» [29, с. 256]. Отже, свобода – можливість робити вибір, приймати самостійне рішення, яке базується на загальноприйнятих суспільних цінностях.

Загалом, свободу совісті розглядають у вузькому та широкому значеннях. У вузькому розумінні ця свобода пов'язується зі ставленням людини до релігійного й атеїстичного світоглядів. Наприклад, В. Н. Савельєв зазначає, що свобода совісті - це забезпечення в суспільстві таких демократичних прав і свобод, які реально гарантують особі вільний вибір між релігійним і атеїстичним світоглядом та можливість виявити свої переконання в суспільстві [84, с. 97]. Подібні погляди висловлювали й інші автори. Так, А.С. Ловінюков зазначає, що свобода віросповідання і свобода атеїзму сформували свободу совісті у її сучасному розумінні [47, с. 11]. Ф. М. Рудинський і М. А. Шапіро, аналізуючи зміст свободи думки, совісті і релігії (саме таке формулювання використовується в міжнародно-правових актах ООН), зазначили, що «свобода совісті – це можливість безперешкодного вибору світогляду у сфері духовного життя, вираження релігійних і атеїстичних поглядів, а свобода релігії включає вчинення релігійних обрядів, богослужінь, свободу церкви» [82, с. 14].

Свобода совісті й свобода віросповідання - поняття взаємопов'язані, але не тотожні. Якщо перше поняття охоплює своїм змістом широку сферу духовного буття людини, в якій вона самовизначається й самореалізується, то друге – свобода віросповідання – постає як свобода вибору й самоствердження індивіда лише в системі релігійних координат. Структура поняття свобода

релігії має два основних компоненти: свобода віросповідань і свобода церкви [84, с. 123].

Свобода віросповідань є складовою свободи совісті і постає як свобода вибору релігії, відправлення релігійного культу і виявляє себе як внутрішня здатність особистості до релігійного самовизначення й самореалізації, як її природне право. А поняття свобода церкви характеризує соціально-правові можливості функціонування церкви, релігійних об'єднань, громад віруючих. Це поняття пов'язане з поняттям свобода совісті, однак не є складовою частиною(елементом) її структури. Свобода церкви - це вид суспільної свободи, який включає: свободу створення, управління й функціонування релігійних організацій, свободу господарської, фінансової діяльності їх та ін. [42, с. 235].

Отже, свобода віросповідання як загально-соціальне (природне) право людини – це невіддільне, невід'ємне право людини; можливість сповідувати певну віру, дотримуватись обрядів, пов'язаних з нею, проповідувати або не дотримуватися жодних релігійних поглядів.

Розкривши сутність таких категорій, як «свобода», «свобода совісті» та «свобода віросповідання», надалі слід розкрити історію розвитку прав людини і релігійної свободи.

Сучасний етап історичного розвитку суспільства характеризується крахом тоталітаризму, авторитарних режимів і переходом до демократії в різних регіонах світу. З точки зору теорії демократизації метою політичного розвитку держави є формування нового типу взаємодії влади і суспільства на основі конституційних норм, створення соціальних, правових та політичних механізмів, що дозволяють більшій частині населення впливати на прийняття основних рішень [63, с.184].

У світлі розвитку демократичних процесів питання про управління світовим співтовариством безпосередньо пов'язане з процесом глобалізації, витоки якого – у динаміці та енергетиці західного пост-християнського світу. Глобалізація зробила величезний вплив на формування уявлень про свободу совісті та на методи реалізації цього явища на практиці. Згідно з глобалізацією

в сучасному світі релігія – це не тільки традиційні, домінуючі релігії та конфесії, це всі релігії аж до самих дрібних культів, як нових, так і корінних етнічних. У глобальному контексті ставлення до релігії стає значущим політичним і правовим фактором, відбувається становлення і розвиток державно-релігійних відносин, поділ світської і релігійної влади, зміна уявлень про свободу совісті. Це відбувається в процесі демократизації суспільства у боротьбі за недопущення релігійної винятковості, релігійної нетерпимості, ліквідації статусу державної релігії.

Усі ідеї і уявлення про свободу совісті є опосередкованим відображенням економічних, політичних, правових і культурних протиріч історичного процесу розвитку держави. Формування релігійних уявлень сягає витоків первісно-общинного ладу. Низький рівень матеріального виробництва первісного суспільства, обмеженість відносин родоплемінними зв'язками, процес класової диференціації, що призвів до утворення стародавніх держав, наклали особливий відбиток на зміст релігійно-міфологічних уявлень того часу. Багато елементів ранньорелігійного комплексу увійшли в нові системи як вельми істотні додатки. У стародавніх державах релігійні доктрини не претендували на свою винятковість і не відкидали релігійних уявлень інших народів. Наявність багатобожжя утворило сприятливі умови не тільки для утвердження ідей релігійної терпимості, але й для утвердження ідеї значущості людини у світі. Одночасно з формуванням релігійних уявлень виникли ідеї вільнодумства – дві течії духовно-практичного досвіду з освоєння дійсності людством [21, с. 94-99].

Становлення в Європі християнства як панівної релігії супроводжувалося придушенням будь-яких спроб інакомислення, що вважалися ересю по відношенню до ортодоксальної доктрини. Незважаючи на це, в християнстві практично завжди існували течії, які протистояли доктринальному офіціозу і складали строкату картину протиборства точок зору, напрямів і шкіл [38, с. 79-82]. На рубежі XII-XIII ст. у надрах феодалного суспільства визрівають паростки нової епохи, відбуваються зміни в соціальній структурі середньовічного суспільства. Вихід на історичну арену нових виробничих сил,

утвердження в соціальній структурі нового класу – буржуазії – супроводжувалося гострою ідеологічною боротьбою між протиборчими соціальними силами.

У цих умовах питання про владу знаходить своє відображення у ставленні до проблем вільного віросповідання. Діячі нового соціального про шарку виступали з вимогами утвердження ідеалів світського гуманізму, всебічного розвитку особистості, світоглядного оновлення ідей релігійної свободи. Все це стимулювало теорію і практику антиклерикалізму, активізувало вимоги секуляризації церкви, свободи віросповідання. В епоху Відродження були теоретично підготовлені та сформульовані нові ідеали. Такими вимогами стали: людська особистість в центрі життя; загальнолюдські цінності як вимір буття; секуляризація церкви, свобода віросповідання [37, с. 253].

Реформація розвинула ці постулати і багато в чому здійснила їх на практиці. Причиною домінуючого значення гасла свободи віросповідання в період Реформації виступає назріла необхідність усунення з політичної арени католицької церкви та її панівної ідеології як адептів реакції в державі. У цей час з вимогами свободи віросповідання тісно переплітаються буржуазно-демократичні гасла, які стали першими, боязкими політичними та юридичними вимогами молодій буржуазії [39, с. 74-83].

Історичною заслугою Реформації можна вважати включення в життя суспільства поняття «свобода віросповідання» у формі вільного вибору віруючими однієї з конфесій християнства. Період із кінця XVI до середини XVIII ст. характеризується інтенсивним утвердженням в економіці, ідеології і політиці більшості розвинутих держав Європи буржуазно-демократичних ідеалів й уявлень. З цією метою здійснювалася модернізація концепцій «правової держави», «природного права», обґрунтовувалася прогресивність заміни феодального суспільного устрою буржуазним, розглядалися шляхи пристосування релігії та церковної структури до норм і настанов буржуазної держави. Виходячи з такого статусу релігії, свобода релігійної совісті отримала статус особистого права і громадянської свободи кожного. Розуміння свободи

релігії розширювалося і поглиблювалося разом із прогресивними перетвореннями у суспільстві. Французькі просвітителі висловили думку про можливість ширшого тлумачення свободи совісті, включаючи не тільки право людей на свободу віросповідання, але й можливість бути атеїстом. Більш того, послідовний антиклерикалізм французьких просвітителів висував до обговорення проблеми відокремлення церкви від держави, а школи від церкви. Позиція французьких просвітителів перемістила розгляд проблем свободи совісті з рамок релігійних інтересів (волі вибору релігії) у рамки громадянських прав і свобод особистості [76, с. 117].

Таким чином, Реформація і буржуазні революції в Європі сприяли розширенню в суспільстві розуміння не лише свободи вибору релігії, але й свободи бути атеїстом.

Як зазначає Л.Р. Сюкіяйнен, співвідношення права й релігії в європейському правовому вимірі не залишалося постійним. Ця еволюція була пов'язана з оформленням самостійної концепції прав людини, яка є провідною основою права в його сучасному ліберальному розумінні. У цьому процесі релігійні уявлення відіграли помітну роль. Очевидно, що релігійні інститути загалом ніколи не були серед лідерів захисту прав людини. Але не підлягає сумніву той факт, що, наприклад, визнання права на свободу віросповідання (релігії) значною мірою зобов'язане саме західному християнству. Крім того, релігійні вчення безпосередньо відбилися у включенні обов'язків людини в загальне уявлення про її права і свободи. Релігійні уявлення аж ніяк не в усьому збігалися з вихідними засадами юридичної концепції прав людини вже на етапі її оформлення. Зокрема, це стосується питання про походження зазначених прав, яке ліберальна думка пов'язувала з природою самої людини. Такі розбіжності ставали помітнішими й навіть посилювалися в міру затвердження в Європі принципів секуляризації суспільного життя й культури загалом. Цей процес супроводжувався поступовим поворотом держави від релігії, перетворенням її в особисту справу індивіда і як наслідок дедалі помітнішим відходом ліберально-юридичного розуміння прав людини від релігійних

навчань. Результатом такої еволюції стало звуження впливу релігії на розвиток концепції прав і свобод людини [90, с. 180].

Але разом із тим варто відзначити, що в усіх міжнародно-правових документах подано чітке визначення права на свободу думки, совісті та релігії. Це право означає свободу приймати релігію або мати релігійні переконання на свій вибір, а також свободу сповідувати свою релігію як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, свободу відправлення культів, виконання релігійних і ритуальних обрядів, слідування тим чи іншим релігійним ученням. Обмеження на свободу віросповідання мають відповідати трьом міжнародно-правовим вимогам: легітимності, необхідності й доцільності. Вони повинні бути чітко виписані в національному законодавстві, бути зрозумілими та гарантувати правовий захист від довільного втручання з боку публічної влади. Вони мають бути також необхідними в демократичному суспільстві, тобто такими, під якими Європейський суд розуміє панування плюралізму й верховенства права. Держава повинна не усувати причину напруженості шляхом знищення плюралізму, а забезпечити толерантність між конкуруючими групами. Вона самостійно визначає зміст «необхідності», проте Суд відіграє роль арбітра, має право остаточного вирішення спірних питань. Обмеження повинні чітко відповідати встановленій міжнародним правом меті: охорона суспільної безпеки, порядку, здоров'я та моралі, захист основних прав і свобод інших громадян. Інші цілі для обмеження свободи віросповідання навіть із причин державної безпеки не дозволяються ані універсальним, ані регіональним міжнародним правом [79, с. 74].

На початку ХХ ст. свобода релігії і віросповідання отримує своє логічне завершення, включаючи визнання права не вірувати, тобто бути атеїстом (зокрема, М. О. Рейснер у 1905 р. надрукував працю, в якій заперечувалося право не сповідувати жодної релігії [77, с. 12]) і не піддаватися жодній дискримінації через віру [23, с. 81]. Крім того, стверджується, що ця свобода завжди має певні межі, зумовлені тим чи іншим (але ніколи не повним) рівнем толерантності. Так, Дж. С. Мілль писав, що «у свідомості майже всіх релігійних

осіб, навіть у найтолерантніших країнах, обов'язок бути терпимим сприймається із певними застереженнями. Один може примиритися з іншою думкою щодо церковного управління, але не щодо догматів; інший може терпимо ставитись до всіх крім папістів та уніатів; іще хтось – лише до тих, хто сповідує релігію одкровення; мало хто поширює своє милосердя хоч трохи далі, але все одно воно закінчується на вірі в Бога і його прийдешнє царство» [58, с. 18]. І нарешті, тільки у ХХ ст. з'являються базові документи у сфері прав людини, що фіксують міжнародні стандарти у релігійній царині.

Принципово новий підхід до свободи віросповідання здійснюється у світі після Другої світової війни. Особливу роль тут відіграли міжнародні організації, насамперед Організація Об'єднаних Націй. Ретельна розробка всіх сторін свободи віросповідання, правових і етичних нюансів відображена у відомих документах, таких як Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 10 грудня 1966 року, Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі, 30 червня – 1 серпня 1975 року), Підсумковий документ Віденської зустрічі 1986 року представників держав-учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації у зв'язку з релігією і переконаннями (прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 25 листопада 1981 року), Паризька хартія для нової Європи 1990 року та ін. [24, с. 56-60].

Слід зазначити, що у Радянському Союзі у суспільствознавчій та юридичній літературі у дослідженні проблем свободи совісті найбільший розвиток отримав напрям, пов'язаний із розглядом свободи совісті у взаємозв'язку із соціально-політичними рухами, класовими інтересами та ідеологічними принципами. Вперше в історії людства дійсну свободу совісті задекларував декрет Ради народних депутатів від 23 січня 1918 року «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Він скасував будь-які обмеження прав громадян у зв'язку з визнанням релігійної віри або не сповідання жодної віри. Натомість задекларовані у законах права і свободи

релігійної особистості на практиці вступали у протиріччя з чинним радянським законодавством. Надавши громадянам незалежно від їх ставлення до релігії рівні права, радянські закони вимагали від них і рівного виконання своїх громадянських обов'язків.

У соціалістичному суспільстві конституційними принципами встановлювалися межі свободи віросповідання. Претензії керівників релігійних об'єднань на нічим не обмежену свободу віросповідання були оголошені несумісними з радянським законодавством і нормами міжнародного права.

Як зазначав М. Сопілко, після розпаду Радянського Союзу в Україні, як і в світі загалом, відбулося переосмислення основних людських цінностей, зокрема й відносин церкви (релігійних організацій) і держави як складової права людини на свободу світогляду та віровизнання – одного з фундаментальних природних прав людини [87, с. 73].

У 1991 р. прийнято Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», на основі якого здійснювалася державна політика в цій сфері протягом останніх років. Із появою цього Закону увесь комплекс взаємовідносин між церквою і державою отримав правове підґрунтя.

Варто зазначити, що правове регулювання держава зосередила переважно на колективному віросповіданні, що здійснюється через релігійні організації. Проте практично неврегульованим та без належних правових гарантій залишається сфера приватного релігійного життя окремої особи (свобода совісті) та захист від небажаного втручання в нього. Наприклад, питання одноосібного відправлення релігійних культів у громадському місці взагалі не врегульовано в законодавстві та може викликати низку практичних запитань [100, с. 3]. Відтак із появою цього Закону увесь комплекс взаємовідносин між церквою і державою отримав правове підґрунтя.

Із прийняттям 1996 р. першої Конституції незалежної України закріпились високі демократичні стандарти у галузі прав людини й національностей щодо свободи совісті та віросповідань. Положення міжнародних документів знайшли своє втілення у ст. 35 Конституції України,

яка чітко визначає право кожного на свободу світогляду й віросповідання. Це право охоплює свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово або колективно релігійні культури й ритуальні обряди, провадити релігійну діяльність. Це право гарантується державою особам, які перебувають в Україні, а не лише власним громадянам.

В Україні у рамках реалізації свободи сповідувати релігію або переконання існують лише обмеження, необхідні для охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян, що встановлені законом і відповідають міжнародним зобов'язанням України. Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих [56, с. 72].

Відповідно до ст. 24 Конституції України, громадяни України є рівними перед законом і мають рівні права в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя незалежно від їх ставлення до релігії. В офіційних документах ставлення громадянина до релігії не вказується. Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян залежно від їх ставлення до релігії, як і розпалювання пов'язаних із цим ворожнечі й ненависті чи ображення почуттів громадян, тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом. Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України [1].

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що права людини і релігійна свобода пройшли багатовіковий шлях від раннього вільнодумства до визнання їх як частини загальних демократичних прав людини й водночас елементом категорії свободи людини. На початку XX ст. свобода релігії і віросповідання отримує своє логічне завершення, включаючи визнання права не вірувати, тобто бути атеїстом, крім того, в даний період

з'являються базові документи у сфері прав людини, що фіксують міжнародні стандарти у релігійній царині.

Наразі Українською Конституцією гарантується забезпечення основних громадянських прав і свобод, навіть порівняно з конституційними актами деяких розвинутих країн західного світу, проте існують непоодинокі факти порушення задекларованих свобод, зокрема і з боку держави, яка має бути їх гарантом. А тому, нормативно-правове регулювання у частині забезпечення релігійної свободи є недосконалим і потребує невідкладних змін, враховуючи міжнародні гуманітарні стандарти.

1.2. Права людини в релігійних правових системах

Сучасний світ неможливо уявити без прав людини, які базуються на принципах свободи, рівності та справедливості. Права людини – це універсальна цінність, яка дозволяє співставити та виміряти всі важливі явища та події, які відбуваються у суспільстві та державі.

Права людини у ХХ ст. набули статусу однієї з найбільш актуальних проблем, що стоїть перед політично організованими суспільствами. Вони були центральною темою обговорень державними, громадськими і науковими діячами, філософами, політологами, юристами, письменниками. Однак, початок ХХІ ст. засвідчив, що актуальність питання визнання і забезпечення реалізації прав людини не тільки не вичерпується, а й набуває ще більшого значення. Одна із проблем, яка постає перед сучасними суспільствами, є питання про можливість сприйняття прав людини як універсальної цінності, визнаної усіма правовими системами світу. Оскільки «проблема прав людини – всезагальна проблема, вона виходить за межі окремих національних систем, набуває універсального характеру» [19].

Окремі аспекти прав людини досліджували такі вчені, як О.О. Бандура, Є.О. Гіда, О.М. Гончаренко, О.Б. Горова, М.В. Давидова, А.М. Колодій, О.О. Майданник, Н.М. Оніщенко, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович,

О.Ф. Скакун, О.В. Скрипнюк, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко та ін. Вагомий внесок у дослідження прав людини в різних правових системах внесли такі автори, як Г.Дж. Берман, В.П. Воробйов, М.Д. Грубарг, І.А. Зевелев, Г.М. Керімов, М.М. Марченко, Л. Р. Сьюкіяйнен, Л.Н. Шестаков, Х.С. Хомушев та інші.

Однак, дотепер відсутня єдність поглядів щодо розглядуваної проблеми, і це значною мірою зумовлено тим, що, за висловом У. Твайнінга, загальнотеоретична юридична наука залишається «національно обмеженою», «зачиненою в своїх наукових інтересах, вищою мірою необізнаною щодо інших, крім своєї власної, правових традицій, а також етноцентричною в своїх тенденціях» [91, с. 232]. Особливо яскраво вказана тенденція відчутна на прикладі розгляду саме проблематики прав людини: концепція прав людини у вітчизняній юридичній науці, як і в європейській в цілому, розглядається суто як здобуток західної цивілізації, що представлена здебільшого секулярними правовими школами. Це зумовлює потребу звернення до питання місця прав людини в релігійних правових системах, що є необхідним кроком у формуванні універсальної теорії прав людини.

Перш ніж розкрити питання прав людини в релігійних правових системах, на початку слід надати визначення таким категоріям, як «правова система», «релігійна правова система».

Правова система – це сформована під впливом об'єктивних закономірностей розвитку суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у сталих зв'язках між собою та з іншими соціальними явищами. Ця сукупність наділена такими властивостями:

- 1) є різновидом соціальних систем (займає провідні позиції поруч із релігійною, моральною та іншими системами);
- 2) формується зазвичай у межах національною держави, яка наділена повним державним і народним суверенітетом, територіальною цілісністю, тобто є національною правовою системою;

3) вона формується під впливом різноманітних об'єктивних і суб'єктивних чинників (культурних, історичних тощо);

4) є цілісною системою, оскільки структурні елементи у своїй сукупності формують нові властивості, не характерні для кожного з них окремо;

5) має відносно сталий характер, оскільки формується тривалий час, не можна знищити за короткий проміжок часу, але водночас ця система є динамічною, оскільки оперативно реагує на нові виклики суспільного розвитку та завжди знаходиться на передовій нововведень;

б) правова система складається з різних елементів [71, с. 341-342].

Остання ознака може бути визначена як структурність, тобто наявність у правової системи певних структурних елементів, внутрішньої будови. Зокрема, можна виділити такі елементи: суб'єктний (громадяни, іноземці, особи без громадянства, юридичні особи тощо, їх правові статуси), нормативний (система права, основоположні, загальні, галузеві принципи права, джерела права, система законодавства тощо), ідейний (правова культура, свідомість, рівень розвитку правової доктрини тощо), функціональний (процеси правотворчості, правозастосування, інтерпретації та реалізації права), результативний (результати виконання правом своїх функцій – регулятивної та охоронної) та ін.

Отже, правова система складається з великої кількості структурних елементів, які перебувають у тісному взаємозв'язку, взаємозалежності відповідно до загальних властивостей структури. Виділення цих елементів є важливим для кращого уявлення картини глобалізації, оскільки вплив останньої на правову систему загалом розкривається через вплив на структурні елементи зокрема.

Правова система кожної держави формується та характеризується визначеними національними особливостями, складається в суспільствах з різними звичаями, віруваннями (релігією), має особливий характер, різні види джерел права. Серед них можуть виділятися, наприклад історичне походження і розвиток правових систем, структура права, пануюча доктрина, уявлення про місце і роль релігійних норм в системі джерел права, ідеологічні фактори;

традиції права, характерні для певної країни; особливості світогляду в межах традиції; характер джерел (чинники формування) права [73, с. 231] тощо.

Що стосується сутності релігійної правової системи, то найбільший внесок у дослідження даного поняття було здійснено таким науковцем, як Д.В. Лук'яновим, яким підготовлено роботу «Релігійно-правові системи світу: порівняльно-правове дослідження», у якій надано цілісну порівняльно-правову характеристику ісламської, канонічної, індуської та іудейської правових систем світу і сформовано на цій підставі загальнотеоретичну модель релігійної правової сім'ї, а також визначено їх місце на правовій мапі світу, основні закономірності та тенденції їх взаємодії з іншими правовими системами [52, с. 7-8], а також визначено, що релігійні правові системи відрізняються від суто релігійних систем спрямованістю свого регулятивного впливу – вони встановлюють взаємні права та обов'язки учасників суспільних відносин, які забезпечуються публічною владою. При цьому йдеться про нормування найбільш значущих суспільних відносин з метою забезпечення належного функціонування соціуму [52, с. 8].

Як зазначається у підручнику «Загальна теорія держави і права» за редакцією М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина «сім'я релігійно-традиційного права охоплює релігійні правові системи, засновані на будь-якому віровченні, і традиційні правові системи, засновані на звичаєвому праві. До релігійних правових систем належать: мусульманське, канонічне, індуське, іудейське право» [94, с. 219].

Найбільш повно ознаки релігійної правової сім'ї визначаються у підручнику «Теорія держави і права» за редакцією Ю.А. Ведернікова: «Релігійно-традиційний тип правової системи – це сукупність національних правових систем держав, що мають спільні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі релігійної норми, норми-звичаю і норми-традиції як основних джерел права, що являють собою тісне переплетення юридичних, моральних, міфічних розпоряджень, які склалися природним шляхом і визнані державою [20, с. 414-415]. При цьому, релігійні

правові системи засновані на тісному взаємозв'язку і навіть переплетенні релігії і права.

З'ясувавши сутність таких категорій, як «правова система» та «релігійна правова система» надалі слід розкрити питання прав людини в релігійних правових системах.

Сьогодні окремі вчені вказують на можливість виокремлення двох підходів до розкриття природи прав людини і їх місця в правових системах сучасності:

1) підхід правових шкіл секулярних держав і суспільств (римська, німецька та ін.), або «західної юридичної системи»;

2) підхід релігійних монотеїстичних правових шкіл (іудаїзм, християнство та іслам), які виходять із того, що права людини покликані захищати як матеріальні потреби, так і моральні й духовні потреби людини [83, с. 25].

При цьому різниця в уявленнях про права і обов'язки людини значною мірою зумовлена різницею у поглядах на саму сутність людської особистості. На підставі цього в юридичній літературі небезпідставно пропонується розглядати ідею про права людини в межах англосаксонської і романо-германської правових систем, об'єднуючи їх в одну умовну «західну» правову сім'ю, з одного боку, і з точки зору релігійних правових систем, з іншого. Адже існує думка, яку зокрема відстоюють комунітаристи, що «універсальні права людини» насправді є вираженням лише західних цінностей, які не повинні нав'язуватись іншим суспільствам. Її прихильники наполягають на тому, що права людини «культурно специфічні (релятивні)». Права виникають у певному соціальному, економічному й культурному контексті. Ті умови, які сприяли інституціоналізації прав людини на Заході, не існують в інших суспільствах. Наприклад, у присвяченій проблемі прав людини китайській «Білій книзі» 1991 р. стверджувалось, що «завдяки величезним відмінностям в історичному минулому, соціальних системах, культурній традиції та економічному розвитку, країни розрізняються за своїм розумінням і практикою прав людини».

У Бангкокській урядовій декларації, схваленій у 1993 р. на азіатській підготовчій нараді до Віденської всесвітньої конференції з прав людини, було заявлено, що «права людини повинні розглядатись у контексті динамічного і розвиваючого процесу міжнародного законодавства, враховуючи важливість національних і регіональних особливостей та різних історичних, культурних і релігійних традицій» [61, с. 120].

Варто наголосити, що англосаксонська та романо-германська традиції права виступили першоджерелом виникнення та становлення концепції прав людини, здійснили визначальний вплив на розвиток уявлень про права і свободи особистості, практика закріплення у внутрішньодержавних актах норм про права особистості та їх реалізація в сучасному західному світі не є однозначною в різних національних правових системах. Для низки держав Заходу характерним є те, що такі права людини, як соціально-економічні, є слабо сформульованими та відображеними в нормах національного законодавства.

При цьому характерною ознакою релігійних правових систем є пріоритет не прав і свобод, а обов'язків членів суспільства. Найвищою цінністю вважається не благо окремого індивідуума, як це постає в західному варіанті, а суспільне благо, у зв'язку з чим постулюється, що окрема людина в ім'я загального блага має відмовитися від своїх особистих інтересів, що в кінцевому результаті принесе благо і окремо взятій людині [55, с. 11].

Протягом історії в основі практично всіх релігійних вчень лежали гарантії задоволення матеріальних і духовних потреб людини. З одного боку, враховується духовна сутність людини, яка проявляється у здатності мислити, міркувати, розвиватися, навчатися, духовно зростати. Це є причиною еволюції, вдосконалення і розвитку соціальної, політичної та економічної сфер суспільства. З іншого боку, релігійні системи враховують матеріальну, практичну, сторону людського буття, яка полягає в плотських потребах, прагненні до добробуту, комфорту, в бажанні отримувати найбільшу вигоду з будь-яких доступних джерел та природних ресурсів. Якщо не взяти до уваги

природні матеріальні потреби людини і не створити можливості для їх задоволення, то людина в цьому світі зіткнеться з труднощами, проблемами й муками, які зроблять її нещасною і знедоленою. Якщо не взяти до уваги духовні потреби людини і не врахувати релігійну складову в організації політичних, економічних і культурних відносин – це стане подвійним злом та вчиненням великої несправедливості щодо людського індивіду [83, с. 27].

У релігійних текстах міститься чимало твердих підстав для гуманізму та ствердження свободи. Можна навіть говорити про те, що до початку модернізації, в часи традиційної культури, релігія стала джерелом прав людини і гарантом їх реалізації. В історії права були цілі епохи, коли багато релігійних норм мали юридичний характер, регулювали деякі політичні, державні, цивільно-правові, процесуальні, шлюбно-сімейні та інші відносини. У ряді сучасних ісламських країн Коран («арабський суддебник») і Сунна (основа релігійних, правових і моральних норм) регулюють всі сторони життя мусульманина.

Крім того, під впливом глобалізаційних процесів у країнах релігійної правової культури інтерес до проблем прав людини значно зріс. Незважаючи на протилежні точки зору щодо сумісності універсальних стандартів з прав людини та регіонально-цивілізаційних концепцій прав людини, правовий статус особистості в цих країнах наповнюється реальним змістом. Більшість країн ратифікували основні міжнародні документи в галузі прав людини і продовжують імплементувати норми цих договорів у свої законодавства.

У цілому слід визнати: якщо західна теорія права відшукує корені права в природі людини і вважає природні права людини джерелом позитивного права, то принциповою рисою релігійних правових систем є обґрунтування прав і свобод людини через звернення до «божественного закону». На відміну від західної ліберальної концепції, яка вбачає основний смисл закріплення прав людини в їх захисті від посягань з боку держави, релігійні системи розглядають владу як інститут, зв'язаний божественним законом і такий, що відіграє

головну роль у втіленні його приписів, у тому числі й щодо прав і свобод людини.

Найбільш проблемними з позиції західних уявлень про права і свободи особистості є такі права і свободи, як свобода слова, совісті, віросповідання, рівність статей, що традиційно визнаються фундаментальними правами, уявлення про яке розвивалися в межах ідеології прав людини і, відповідно, лежать в основі «міжнародного права прав людини» [25, с. 316]. Слід зазначити, що саме релігійна свобода стала родоначальницею усіх «природних прав» [44, с. 69].

Відданість свободі і проголошення її вищою людською цінністю характерно для всіх вірувань без винятку. Право на свободу віросповідання належить до основоположних природних прав людини, оскільки воно виступає необхідною складовою свободи особистого самовизначення. Крім того, релігійна свобода була і є однією з основ обґрунтування плюралізму суспільного й державного життя як однієї з основних ознак демократичної держави.

Слід відзначити, що на початку ХХ ст. свобода релігії і віросповідання отримала своє логічне завершення, включаючи визнання права не вірувати, тобто бути атеїстом, крім того, в даний період з'являються основоположні міжнародні універсальні і регіональні акти, в яких закріпилися положення про свободу віросповідання. Дані положення лягли в основу більшості конституцій держав світу, проте на практиці свобода віросповідання не завжди повноцінно реалізується.

Йдеться про те, що всі члени Організації Об'єднаних Націй зобов'язалися дотримуватися її Статуту, який у ст. 1, зокрема, закликає до ліквідації дискримінації, в тому числі дискримінації релігійної. Крім того, світове співтовариство на рівні формального консенсусу визнало неподільність прав людини – громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних. Перед державами поставлено завдання поглиблення глобального консенсусу щодо цінності прав людини, розвитку і демократії в цілому. Тобто, ліквідація

нетерпимості та дискримінації, що базуються на релігійних або ідеологічних протиріччях, не може бути відділена від загального завдання щодо реалізації прав людини, яке стоїть перед світом [51, с. 31].

Зміст свободи совісті у правовій інтерпретації полягає у здатності особистості до осмислення та оцінки різних світоглядних орієнтирів самовизначення щодо них, їх оцінки, самореалізації в духовній реальності без будь-якого силового примусу, лише за велінням власної совісті. Г.Р. Гольст та Ф.М. Рудинський, визначаючи поняття права на свободу совісті, характеризують її у взаємозв'язку трьох елементів права:

- 1) права сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної;
- 2) права відправляти релігійний культ;
- 3) права вести атеїстичну пропаганду [28, с. 32]. Н.П. Гаєва також зазначає, що право на свободу совісті передбачає такі елементи, як право сповідувати будь-яку релігію, право не сповідувати жодної релігії, право відправляти релігійні культу, право вести атеїстичну пропаганду [26, с. 7].

У широкому розумінні свобода совісті як одна з найважливіших і невід'ємних свобод людини й загальнолюдська соціальна й духовна цінність є конкретним виявом свободи людини в суспільстві, важливим етичним і правовим принципом забезпечення суверенності її буття, одночасно виступаючи релігієзнавчою категорією [59, с. 28]. Свобода совісті – це можливість безперешкодного вибору світогляду у сфері духовного життя, вираження релігійних і атеїстичних поглядів і, нарешті, свобода релігії, що передбачає вчинення релігійних обрядів, богослужінь, свободу церкви [82, с. 13].

На нашу думку, незважаючи на більшість визначень, які свободу совісті характеризують як сам процес релігійного вибору, у правовому аспекті її не можна ототожнювати лише з самим процесом, оскільки справжнє духовне самовизначення та обрання релігії відбувається лише тоді, коли його не спричинили якісь зовнішні сили або спонукальні чинники. Свобода совісті людини охоплює сфери її духовного життя і включає в себе низку окремих

можливостей, зокрема, свободу вираження думок, переконань, віри, їх реалізації тощо.

Суспільство має право вільно визначати зміст і обсяг взаємодії з різними релігійними громадами залежно від їх чисельності, традиційності для країни і регіону, внеску в історію і культуру. При цьому має зберігатися рівність громадян перед законом незалежно від їхнього ставлення до релігії.

Проте міжнародне право прав людини не враховує культурне багатоманіття та національну самобутність незахідних суспільств. У державах релігійних правових систем ідеї і уявлення про права особистості найчастіше закріплюються формально або взагалі не знаходять відображення у внутрішніх нормативних актах. Ігнорування традиційних, національних і релігійних складових тут неприпустимі.

Слід зазначити, що проблематика свободи совісті залишається найгострішим питанням в системах релігійного права: «універсальність претензії на свободу релігії та переконань не викликає сумнівів, навіть якщо вказана свобода не знаходить втілення на практиці». Так, зокрема, іудаїзм у єврейському суспільстві визнається єдино вірною релігією, а євреї – обраним народом, трепетне ставлення до збереження єврейської національності, спільності, релігії та традицій деколи йде в розріз з правами і свободами особистості у сфері релігії [51, с. 32].

Ісламська концепція прав людини ґрунтується на інших джерелах і розроблена з урахуванням власних цінностей, у зв'язку з чим вона певною мірою не відповідає західним уявленням про права людини, а іноді може навіть суперечити їм. У мусульманському праві не існує окремої юридичної науки, а право є лише однією зі сторін релігії ісламу. Релігійний вплив в мусульманських державах дуже відчутний і на сучасному етапі. У багатьох основних законах є прями вказівки на те, що іслам є основоположним джерелом права і правові норми не можуть йти в розріз з релігією, суперечити їй. Цей принцип мусульманської правової системи є основним.

Саме тому окрема увага у спеціальних юридичних дослідженнях приділяється питанню щодо співвідношення міжнародних стандартів прав людини з релігійною правовою традицією. Так, якщо норми, що вступають у конфлікт із сучасною концепцією прав людини, постулюються у першоджерелах ісламського права (Коран і Сунна), то зближення міжнародних стандартів та ісламських постулатів у галузі прав людини найближчим часом малоймовірно. Якщо ж ці норми продиктовані другорядними джерелами ісламського права або з'явилися в результаті діяльності ісламських правових шкіл (доктрини ісламського права), то такий компроміс цілком можливий. Поєднання міжнародних стандартів прав людини з ісламською правовою культурою залежить саме від того, де і в якій ланці знаходяться ті чи інші норми й цінності ісламського права, які вступають у конфлікт із сучасною концепцією прав людини. Багато вчених (Л. Р. Сюкіяйнен, Аль-Алі Насер Абдел Рахім та ін.) у цьому контексті виділяють два основних і тісно пов'язаних між собою напрями – ортодоксально-ісламський і реформістський. Представники ортодоксального напрямку виходять із принципової розбіжності універсальних норм прав людини та ісламської концепції прав людини (С. Табандех).

Основоположна теза ортодоксального підходу до проблеми прав людини виходить із божественної природи прав і свобод людини і ґрунтується на законах шариату і мусульманської віри. На відміну від ортодоксального напрямку, представники реформістського напрямку допускають поєднання ісламської форми з універсальними нормами прав людини (Абдуллах Ахмед Ан-наим) [85, с. 9].

Таким чином, сучасний ісламський погляд на права людини за низкою напрямів перегукується з міжнародними стандартами.

Щодо стану дотримання прав людини на свободу віросповідання в країнах Європи, то можна зазначити, що вказана проблема не оминула держави, що сповідують західну концепцію прав людини. Так, зокрема, зазначається, що в «європейській юриспруденції з прав людини» надзвичайно гостро стоїть

питання про взаємозв'язок і співвідношення між релігійним плюралізмом і «національно-мажоритарною моделлю соціальної згуртованості». Німецька, французька і британська інтерпретації так званої «соціальної згуртованості обмеження свободи релігії» доводять, що на національному рівні проблеми підживлюються ставленням населення до релігійного різноманіття, яке варіюється від байдужості до нетерпимості, що ставить під питання нормативність принципу релігійного плюралізму в демократичному суспільстві. Не менш вразливим він виявляється і в практиці Європейського суду з прав людини. Аналіз показує, що різноманітність «національно-мажоритарних» підходів у Європі перешкоджає Суду в забезпеченні ефективного транснаціонального захисту релігійного плюралізму. Фактично на сьогодні йдеться про вироблення компромісу між визнанням релігійного плюралізму і прагненням до збереження певної національної ідентичності, у тому числі з точки зору сповідуваної населенням релігії [51, с. 32].

Таким чином, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що права людини виступають як об'єднавчий чинник сучасного етапу розвитку різних правових систем, зокрема, романо-германської та англосаксонської, які відчують взаємовплив державно-правової і прецедентно-правової доктрин, насамперед у напрямі захисту прав людини в цих правових системах.

Відданість свободі і проголошення її вищою людською цінністю характерно для всіх вірувань без винятку. Англосаксонська та романо-германська традиції права виступили першоджерелом виникнення та становлення концепції прав людини, здійснили визначальний вплив на розвиток уявлень про права і свободи особистості, практика закріплення у внутрішньодержавних актах норм про права особистості та їх реалізація в сучасному західному світі не є однозначною в різних національних правових системах. Для низки держав Заходу характерним є те, що такі права людини, як соціально-економічні, є слабо сформульованими та відображеними в нормах національного законодавства. При цьому, релігійна свобода була і є однією з

основ обґрунтування плюралізму суспільного й державного життя як однієї з основних ознак демократичної держави.

РОЗДІЛ 2

ЦІННІСНІ ЗАСАДИ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ГАРАНТІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ

2.1. Місце релігійної свободи у структурі правових цінностей

У переліку фундаментальних прав людини та людських свобод визнаних міжнародною спільнотою є релігійна свобода. Вона передбачає, що жодна людина не буде примушуватися іншими особами, суспільними групами або владними структурами до відмови від сповідування своєї релігії чи зазнавати переслідувань і утисків через релігійні переконання. Право на релігійну свободу випливає з природної гідності людини, яка є розумною істотою, наділеною вільною волею та такою, що несе особисту відповідальність за власні вчинки. Крім того, релігійна свобода вже давно є одним з головних факторів, що безпосередньо впливає на наявність і підтримання плюралізму у суспільному та державному житті. У свою чергу, це є невід'ємною складовою будь-якої держави, яка позиціонує себе у якості демократичної.

Становлення демократичного суспільства в значному ступені залежить від стану релігійної свободи та нормативно-правової бази її забезпечення; від повноти реалізації права на свободу віросповідання багато в чому залежить процвітання суспільства і успішність держави. Більшість демократичних країн намагається рухатися в бік ідеалу свободи совісті, свободи релігії та переконань.

Релігійні норми та стандарти поведінки допомагають людині та суспільству краще усвідомити та оцінити зміст правовідносин, а також такі універсальні, як «рівність» чи «справедливість». Через це релігійний фактор має знайти відповідне відображення у суспільних процесах. З цього випливає, що релігійні права і свободи кожної особи, мають набути правового закріплення, а їх виконання має гарантуватися на державному рівні. Слід наголосити, що релігійна свобода – це не виняткове право віруючих, а надбання всього

людства. Це важливий елемент конституційної держави. Релігійна свобода, як і будь-яка свобода, бере свої витoki з особистої сфери і відчувається тільки за умови контактів з іншими членами суспільства [66, с. 175].

Важливо зазначити, що право не може відігравати роль регулятора під час здійснення вибору власних релігійних переконань. Релігійна свобода як правова цінність з формальної точки зору виступає зовнішнім фактором при релігійній самоідентифікації особистості. За допомогою права можна визначити певні кордони, потенційні можливості та гарантії, які дозволяють реалізувати кожному його релігійну свободу. Але це можливо лише за умови існування у суспільстві необхідних демократичних умов та цілого комплексу можливостей правового, політичного та економічного характеру, що стали б гарантом вільного вияву людиною власних релігійних поглядів, а це, у свою чергу, привело до повноцінної реалізації релігійних потреб.

На законодавчому рівні, шляхом здійснення відповідних кроків у економічному та політичному житті, правова держава зобов'язана гарантувати та захищати індивіда від будь-яких проявів зовнішнього впливу, насиллю над його совістю та світоглядною самовизначеністю [46, с. 204]. Отже, реалізація права на релігійну свободу можливе виключно за умови ефективного функціонування механізмів державно-правового регулювання правовідносин стосовно релігійної свободи.

Релігійні норми у значній мірі впливають на поведінку осіб, на їх внутрішнє переконання й відтак на ту систему принципів і цінностей, що зумовлює їх існування у соціумі, а для соціуму – загальні тренди суспільного розвитку. Саме тому релігійний вимір важливий із погляду розбудови суспільства, а відтак важливими є гарантії релігійних прав особи. Держава, у свою чергу, визначає можливості релігійного розвитку особи та громадянина, а також можливості розвитку релігійних організацій, закріплюючи це у системі національного законодавства [34, с. 19].

Важливо наголосити, що релігійна свобода є універсальною дефініцією, проте існують різні погляди на її місце у структурі правових цінностей у Європі

та Америці. Так, у першій поправці до філадельфійської Конституції Сполучених Штатів йшлося: «Конгрес не має права видавати законів, які не поважають встановленої релігії або забороняють її вільне сповідання».

Зовсім не випадковим є те, що «релігія» згадується вже у першій поправці, яку ще нерідко називають поправкою про «перші свободи» [103, с. 64]. У цьому є ще й певний додатковий підтекст, враховуючи той факт, що більшість фундаторів Сполучених Штатів, а саме Томас Джефферсон, Джеймс Медісон і власне сам Джордж Вашингтон, походили з Вірджинії – місця, де довгий час домінувала англіканська церква, яка не надавала надто багато уваги положенням Білю про права 1689 р. Члени таких конфесій, як баптисти і пресвітеріани, що росли у той час у колонії, на собі відчували завузьке розуміння англіканською церквою права на релігійну свободу. Відсутність цієї демократичної свободи, добре розуміли вихідці з впливового дворянства, серед яких був і Д. Вашингтон. Тому для засновників США релігійна свобода була нерозривно пов'язана з більш ширшими демократичними свободами і посідали у структурі правових цінностей, чи не найважливіше місце.

Релігія, за визначенням, стосується того, що є найбільш важливим у житті людини. Якщо будь-хто не може жити відповідно до своїх релігійних переконань, він не може вважатися по-справжньому вільною людиною. Свобода віросповідання сама по собі важлива, але справжня свобода релігії повинна мати ще більш універсальний характер і визначати ціннісні основи сучасного суспільства. Обмеження такої свободи, будь-яка спроба маніпулювати релігійною свободою з метою впливу на особисте життя громадян, це не просто спроба зазіхнути на важливий елемент людського життя, це справжній виклик самій можливості реалізації фундаментальних демократичних свобод особистості [66, с. 177].

Таким чином, розбіжності між поглядами американців та європейців на місце релігії у структурі правових цінностей, з великою ймовірністю, можна пояснити їх різними поглядами і трактуванням ідей представників раннього і пізнього Просвітництва. Так, погляди Джона Локка на віротерпимість істотно

вплинули на систему цінностей Томаса Джефферсона, а вони, у свою чергу, базувалися на його теїстичній картині світу. Людський розум для Дж. Локка, неначе «свічка Господня» [49, с. 112]. Однак для представників французького Просвітництва першоджерелом формування світогляду була сила вільного розуму, яка постає проти традиційних джерел влади, серед яких була і Римо-католицька церква. Отже, у розумінні французьких просвітників свобода трактувалася як свобода від релігії, а не як у випадку з США – свобода для релігії.

Важливо відзначити, що до того, як релігійна свобода посіла належне місце у структурі правових цінностей західних країн, протягом багатьох століть християнські конфесії переслідували єретиків і язичників, а їх історія була сповнена хрестовими походами, свавіллям інквізиції, застосуванням ордалій, жорсткою цензурою тощо.

Отже, довгий шлях довелося пройти європейському суспільству заради досягнення мирного співіснування християнських конфесій, наділення християн і представників інших релігій рівними правами, та, і це чи не найголовніше, легітимізації як політичного, так і ідейного плюралізму.

З метою визначення місця релігійної свободи у сучасній структурі правових цінностей, необхідно дослідити еволюцію її правового розуміння. Власне поява ідеї необхідності правового захисту релігійної свободи має свої витоки у християнській цивілізації, навіть незважаючи на те, що послідовники вчення Христа далеко не завжди відзначалися толерантністю у ставленні до носіїв інших релігійних поглядів, перш за все, слід відзначити конфлікти, що виникали між християнами та іудеями та християнами і мусульманами. Під час середньовіччя юридичне трактування релігійної свободи розпочалося саме у християнській Західній Європі, об'єднаній католицькою вірою.

Першим нормативним документом, де закріплювалося право на релігійну свободу, був Міланський едикт 313 року, виданий імператорами Римської імперії Костянтином і Лікінієм, в якому вони надавали християнам і всім іншим повну свободу додержуватись тієї релігії, яку вважають для себе

найліпшою. Едикт фактично легалізував християнську віру та гарантував свободу віросповідання: «християни і всі інші можуть сповідувати ту релігію, яку вважають найбільш придатною для себе» [32, с. 6].

Міланський є першим повноцінним нормативно-правовим актом, що визначав місце релігійної свободи у структурі правових цінностей та знаменував передовсім екстраординарний момент в історії взаємовідносин між державною, християнською церквою й іншими релігіями. Люди почали замислюватися над важливістю проблеми дотримання релігійної свободи, ще у ті часи коли у суспільстві домінувала рабовласницька формація, а про рівність чоловіків та жінок навіть ніхто не згадував.

Аугсбургський релігійний мир 1555 р. став, перш за все, перемогою прибічників протестантизму та сприяв поширенню принципу «*сuius regio, ejus religio*» – «чия влада, того й віра» [88, с. 9]. Менш ніж за століття, про захист релігійної свободи на міжнародному рівні заговорили і на міжнародному рівні. Це сталося після укладання у 1648 р. Вестфальського миру, який поклав край Тридцятилітній війні – останній з релігійних війн у Європі. Цим договором було визнано права протестантських країн, а зазначений вище принцип «*сuius regio, ejus religio*», став першим кроком на шляху поширення релігійного плюралізму. Країни Європи, поставши перед вибором: або продовжувати знищувати один одного, прикриваючись ідеями захисту одновірців і, тим самим, поставити під питання саме подальше існування європейської цивілізації, або намагатися поважати право на релігійну свободу, зробивши це обов'язковим принципом своєї зовнішньої та внутрішньої політики, обрали шлях віротерпимості.

Від II пол. XVII ст. поняття «релігійна свобода» все частіше привертає увагу представників правової думки, передусім з європейських країн. Про неї починають згадувати і на рівні міждержавних стосунків, її захист стає невід'ємною частиною теорії міжнародного права. Вже у XVIII ст. у законодавстві деяких європейських країн (Нідерланди, Франція), з'явилися перші законодавчі акти, що захищали релігійну свободу. Також, з II пол. XVIII

ст. право на релігійну свободу вже фігурувало у низці статутних актів: Вірджинський Біль про права (1776), Австрійський акт про релігійну толерантність (1781), Пруський едикт про релігію (1788) [48, с. 232] тощо.

У XIX – XX ст. захист цієї свободи отримав конституційне закріплення у більшості країн світу, особливо цей процес активізувався після завершення Другої світової війни. Але вже у міжвоєнний період відбулися зміни, пов'язані з дотриманням релігійних прав. Слід відзначити ст. 22 Статуту Ліги Націй [89]. Згідно її змісту, держави, що отримували підмандатні території, мали забезпечувати на них свободи релігії. Численні згадки про необхідність дотримання релігійної свободи містилися і у різноманітних актах того часу, що гарантували захист прав національних, етнічних чи культурних меншин.

На тому етапі акцент робився на тому, що кожна група з індивідуалізованою ідентичністю має законне право на її захист. Подібні групи могли поєднувати у собі як етнокультурні, так релігійні характеристики, відповідно, право на релігійну свободу ставало інтегрованою частиною їх законних вимог.

На початку XXI ст. релігійна свобода не тільки знайшла своє відображення на рівні національного законодавства, але й перетворилася на явище, що регулюється на рівні міжнародного права. Збільшення удільної ваги релігійної свободи у структурі правових цінностей було викликано бажанням не допустити повторення утисків на релігійному ґрунті, що мали місце у гітлерівській Німеччині, СРСР часів диктатури Сталіна чи Китаї доби маоїзму [50, с. 10]. Певну роль у цьому процесі також відіграли розправи над релігійними місіонерами та емігрантами, що навіть у повоєнний період відбувалися у окремих країнах Африки чи Азії, поширення нових релігійних течій, прибічники яких намагаються урівняти себе у правах з прихильниками традиційних релігій тощо. Саме під впливом зазначених чинників, на рівні Організації об'єднаних націй, регіональних та міжнародних організацій, урядів, будь-які утиски релігійної свободи почали розглядатися як посягання на фундаментальні права людини, що, у свою чергу, веде до повної руйнації

структури правових цінностей, а релігійні меншини почали отримувати належну судову та законодавчу підтримку своїх прав.

Поняття релігійної свободи стосується не лише релігійних меншин. Вона дає членам релігійної більшості країн можливості вільного обговорення та трактування положень домінуючої релігії, а також висловлювати свою незгоду зі спробами нав'язування будь-якого загальнообов'язкового сприйняття тієї чи іншої релігії. Крім того, релігійна свобода призначена не тільки для релігійних громад, що вважаються «традиційними». Вона також включає в себе право окремих осіб або громад дотримуватися нових релігійних переконань, багатобожжя, неотейзму або атеїзму [66, с. 186].

Релігійна свобода, безумовно, включає в себе значно більше, ніж просто право на поклоніння або на здійснення певних релігійних обрядів; її повноцінна реалізація вимагає, щоб інші права людини також неухильно дотримувалися. Нарешті, релігійна свобода призначена не тільки для громадян країни. Міжнародні стандарти в області прав людини вимагають від держави надання прав і рівного статусу всім особам на її території та під її юрисдикцією.

Свобода віросповідання означає існування у людини права на вибір релігійного вчення та безперешкодне відправлення відповідних культів і обрядів. Ця свобода, у суб'єктивному сприйнятті, трактується як особисте право людини. Дуже близьким до нього є поняття релігійної свободи, але воно крім того означає й право на існування всіх релігій і можливість безперешкодного поширення адептами кожної з них власних віровчень. Однак дуже часто всі зазначені терміни вживаються як ідентичні [67, с. 128].

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що у сучасній структурі правових цінностей, релігійна свобода посідає надзвичайно важливе місце. Її слід розуміти як певну систему принципів і норм, що дозволяють дотримуватися релігійної свободи у процесі відносин, які виникають між суб'єктами у суспільстві. Релігійна свобода надає людині можливість для захисту і відстоювання у легітимний спосіб своїх релігійних почуттів та переконань.

2.2. Організаційно-правові засади забезпечення гарантій прав людини і релігійної свободи в Україні

Уже декілька десятиліть юридична наука називає свободу віросповідання як проблему, що має постійну актуальність, вважаючи її, з одного боку, одним з найважливіших надбань людства, а з іншого - мінливим явищем, адже вона є гарантією свободи людини від будь-якої форми пригноблення. На практиці реалізація права на свободу віросповідання залежить від законодавчого забезпечення, відповідного сучасному стану суспільних відносин. Визначаючи право на свободу віросповідання одним з найголовніших свобод людини, що прямо передбачено у Конституції України, наша держава зробила забезпечення цього права одним із пріоритетних завдань своєї діяльності.

Після здобуття незалежності, долаючи тяжкі наслідки тоталітарного минулого, наша держава не тільки визнала й проголосила, але й відповідним чином закріпила релігійну свободу у національному законодавстві, забезпечивши правовий статус церков і віруючих громадян України. Це стало можливим завдяки приєднання до фундаментальних міжнародно-правових актів, що стоять на сторожі прав людини та відповідної інституціоналізації процесів здійснення цієї свободи.

В Україні організаційно-правові засади забезпечення гарантій на права людини і релігійної свободи відбувається завдяки відповідним положенням Конституції України, Законів України «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», та інших нормативно-правових актів. Також, треба відзначити міжнародні нормативно-правові акти, акти Президента та Уряду України.

Безумовно, засадничим документом, що надає законодавчі гарантії прав людини і релігійної свободи є Конституція нашої держави. При цьому, слід наголосити, що надані Конституцією гарантії щодо дотримання релігійної свободи, можна класифікувати за трьома напрямками діяльності, спрямованими

на забезпечення більш ширшого права на свободу світогляду та віросповідання, зокрема – реалізація, охорона, захист [40, с. 11].

Так, ст. 11 Конституції України гарантує державне сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин [1]. Таким чином, зміст цієї статті свідчить, що в Україні на державному рівні закріплюються можливості для повноцінного розвитку різних релігійних течій і напрямів, при чому державні гарантії дотримання релігійної свободи надаються не лише титульній нації, але й представникам національних меншин, що розглядаються у якості інтегрованих частин українського суспільства. Також, зі змісту згаданої статті випливає, що українська держава виключає будь-які форми дискримінації на релігійному підґрунті та зобов'язується не втручатися у цю сферу суспільного життя. Безумовно, зазначені положення цілком задовольняють ключові міжнародні вимоги, щодо дотримання релігійної свободи.

Стаття 35 Конституції України, яка визначає основи національного законодавства про свободу совісті, в цілому, відтворює норми статті 8 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права й статті 9 Європейської Конвенції про захист прав людини. Проте, якщо міжнародні акти проголошують свободу думки, совісті та релігії, то ст. 35 Конституції України - свободу світогляду та віросповідання, яке включає в себе свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Саме свобода віросповідання передбачає, що людина може дотримуватися тієї чи іншої релігії, або взагалі бути атеїстом. Подібне формулювання свідчить, що для законодавця поняття «свобода світогляду» і «свобода віросповідання» належать до однієї категорії, тобто, і це є дуже важливим для подальшого розгляду проблеми забезпечення релігійної свободи в Україні, має місце їх ототожнення [30, с. 107].

Релігійні культу та ритуали мають справлятися без зовнішніх перешкод, будь-то одноосібно або групою, дозволену будь-яку релігійну діяльність, що не виходє поза межі законів. У цій же статті йдеться про відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а школи – від церкви. Наша Конституція вказує, що ніяка релігія не може трактуватися державою у якості обов'язкової. Реалізація права на релігійну свободу може обмежуватися на законодавчому рівні, лише тоді, коли цього вимагає охорона громадського порядку, принципи дотримання морального та фізичного здоров'я населення.

Конституція проголошує «відокремлення церкви та релігійних організацій від держави, а школи від церкви». На думку дослідника В. Сленського, більш влучним тут було б формулювання про відокремлення церкви від держави, школи і церкви, оскільки таким чином було б підкреслено «рівноправність суб'єктів цих відносин, а не взаємини, сказати б, сюзеренітету – васалітету» [33, с. 10].

Слід відзначити, що у Конституції України відсутня згадка про права людини на вільну зміну своїх релігійних переконань, що дещо обмежує зміст релігійної свободи. Проте, зазначене право громадян як невід'ємна частина релігійної представлене у ст.2 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації».

Конституція визначила ті межі, в рамках яких формувалося і формується поточне законодавство. Саме від нього залежить ступінь реалізації значного соціальнокультурного потенціалу, яким володіють церкви, а також забезпечення справжньої свободи і незалежності релігійних організацій. Ефективність законодавства напряду залежить від того, наскільки воно зможе створити належні правові умови для особи, яка бажає реалізувати своє конституційне право на релігійну свободу [66, с. 190].

Сучасним дослідником В. Бедем справедливо було наголошено на тому, що у чинному законодавстві України не наводиться конкретного визначення понять «релігія», «релігійна організація», але фіксуються певні види таких організацій (релігійні громади, управління, центри, монастирі, релігійні

братства, місії, духовні навчальні заклади тощо), а також формулюється мета їх діяльності [17, с. 20]. Відсутність чітко визначених дефініцій «релігія», «релігійна організація» доволі ускладнює законодавче забезпечення гарантій на права людини і релігійної свободи. З огляду на це, треба пам'ятати, що у правовому контексті термін «релігія» має доволі широке значення. Отже, під захистом релігійної свободи слід розуміти не лише поширені у суспільстві релігії, але й ті, які мають навіть кілька десятків послідовників.

Профільним нормативно-правовим актом, на який покладено завдання розвитку конституційних положень та визначення механізмів їх реалізації, є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [13], прийнятий ще у квітні 1991 р., ще до проголошення «Акту незалежності України» 24 серпня 1991 року, відповідно до якого відбулось «створення самостійної української держави – України [14]. Після цього почалось приведення законодавчої бази держави до нових реалій її політичного устрою, завдяки чому Закон УРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» отримав назву Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Вищезазначений закон був досить прогресивним для свого часу. Експерт з державно-конфесійних відносин В. Бондаренко так відзначив його суть: «Дією Закону забезпечені не лише колосальні кількісні темпи росту релігійної мережі (більш як у 3,5 рази), а й її нові якісні характеристики – утворення системи релігійних ЗМІ та духовних навчальних закладів, розвиток релігійного середовища за власними законами, відвоювання Церквою суспільної ніші» [18, с. 5].

Цей засадничий законодавчий акт започаткував епоху глобальних змін у відносинах між церквою і державою, було докорінно змінено державні пріоритети щодо цієї сфери. З цього моменту держава пішла шляхом побудови гармонічних відносин з церковною організацією, взаємовигідного співробітництва, що, мало забезпечити дотримання релігійної свободи для усіх без виключення громадян України.

Саме Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» передбачає основні механізми здійснення юридичного захисту права людини на релігійну свободу. В ньому, на відміну від Конституції, зазначається право громадян на вільну зміну релігійних переконань (ст. 2). Проте це рішення має прийматися без тиску ззовні. Так, у ч.2 ст. 3 Закону, йдеться про те, що кожен громадянин має право вільно визначати своє відношення до тієї чи іншої релігії, без будь-якого зовнішнього впливу. Варто погодитися з дослідницею Ю. Кривенко, яка зазначала, що дана стаття має більш декларативний характер, оскільки у законодавстві України не прописані чіткі механізми захисту від таких дій як примус до участі або неучасті у богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, до навчання релігії особливо, якщо мова йде про неповнолітніх осіб [45, с. 22].

Крім того, стаття 3 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» відтворює статтю 18 Пакту про громадянські та політичні права й гарантує кожному громадянину в Україні право на свободу совісті. Проте вищезазначений закон, навіть на відміну від Конституції України, зобов'язується гарантувати це право не кожному, а лише громадянам України. Враховуючи, що норми Конституції мають вищу юридичну силу, вказаною неузгодженістю, як правило, нехтують, проте вона багато років вже як має бути виправлена.

Надалі вважаємо за доцільне більш детально проаналізувати положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яким забезпечуються гарантії прав людини і релігійної свободи в Україні.

У ч. 5 ст. 3 зазначеного вище Закону йдеться про заборону зі сторони будь-кого, намагатися примусити священнослужителів порушити священне таїнство сповіді. Ч. 1 ст. 4. вказує на те, що офіційні документи не мають містити жодної інформації щодо релігійних поглядів громадян. Окремі норми Закону регулюють взаємозв'язки релігії та виховання. Ст. 3 надає батькам або особам, які їх замінюють, право виховувати дітей так, як того вимагає їх власне сприйняття релігії. Кожен громадянин може скористатися правом отримати

релігійну освіту у індивідуальному порядку, або разом з групою. При цьому, Закон наділяє його правом вільного вибору мови, на якій буде здійснюватися навчання. Релігійні організації, згідно до ст. 6, мають право відкривати навчальні заклади чи створювати спеціальні групи, у яких громадяни, незалежно від їх віку чи статі, зможуть отримати релігійну освіту [13]. Для цього можуть використовуватися приміщення які належать релігійним громадам за правом власності, так і такі, що перебувають у оренді.

У ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» встановлено принцип рівності перед законом усіх релігій, віросповідань та релігійних організацій. Закон встановлює правовий порядок, за яким надання переваги або навпаки – політика обмеження однієї з релігійних течій, організацій, віросповідань, не припустимо. Проте, наявність у вітчизняному законодавстві подібної норми, не відмінняє того факту, що держава опосередковано підтримує християнство, а саме його православну течію [30, с. 109]. Підтвердити це припущення може Кодекс Законів про працю. Так, у ст. 73, де йдеться про неробочі та святкові дні, фігурують саме релігійні свята православних, зокрема Трійця, Великдень, Різдво Христове. Це зумовлено тим, що більшість українських громадян належить до православної церкви. Проте, розцінювати ситуацію зі святами, як прояв дискримінації на релігійному ґрунті, теж не можна, бо у ч.2, згаданої статті зазначено, що якщо представники інших, офіційно зареєстрованих релігійних громад чи конфесій звернуться з відповідним проханням щодо вихідних днів до керівництва підприємств, організацій або установ, де вони працюють (навчаються), їм мають надати до трьох днів відпочинку протягом року у зв'язку з їх релігійними святами, але за умови обов'язково відпрацювання цих днів [8].

Стаття 8 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» надає релігійним громадам право на існування без повідомлення державних органів про своє утворення. Це право було досить прогресивним для свого часу, оскільки відповідно до Положення «Про релігійні об'єднання в Українській РСР» (втратив чинність) релігійні утворення могли розпочинати свою

діяльність лише після «прийняття рішення про їх реєстрацію в установленому порядку. Ця ж стаття Закону гарантує визнання державою права релігійних громад на їх підлеглисть у канонічних та організаційних питаннях будь-яким діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) і вільну зміну цієї підлеглості, що відповідає статті 9 Європейської Конвенції про захист прав людини. Проте Закон не прописав механізму реалізації вказаного права. Більш ніж через 20 років після прийняття Закону, у зв'язку із масовими намаганнями віруючих реалізувати вказане колективне право, ця недосконалість статті 8 призвела до загострення релігійної ситуації в країні: зміна канонічної підлеглості релігійними громадами (біля 120 або 0,3 відсотки релігійної мережі) супроводжувалась суспільними протистояннями, особливо драматичними у Рівненській і Тернопільській областях [53, с. 69-73].

Недолік був виправлений з прийняттям у 2019 році Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи» [11].

Згідно зі ст. 21 Закону України ««Про свободу совісті та релігійні організації»: «Командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів. Богослужіння та релігійні обряди в лікарнях, госпіталах, будинках для престарілих та осіб з інвалідністю, місцях попереднього ув'язнення і відбування покарання проводяться на прохання громадян, які перебувають в них, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація зазначених установ сприяє цьому, бере участь у визначенні часу та інших умов проведення богослужіння, обряду або церемонії» [13]. За інших обставин проведення богослужінь, релігійних обрядів та церемоній тощо, здійснюється у разі отримання спеціального дозволу від представників місцевої влади.

Релігійна свобода (це стосується, як релігійних об'єднань, так і можливості вільного здійснення релігійної діяльності) – є фундаментом захисту релігійних об'єднань у конституційно-правовому вимірі. Це відображає зміст

статей з 7 до 16 II розділу Закону, що присвячений правовому врегулюванню діяльності релігійних організацій в Україні. Наприклад, у ст.7 вказується, що створення у нашій державі релігійних організацій має відповідати меті, яка полягає у задоволенні релігійних потреб громадян. Під цими потребами, законодавець, перш за все, законну можливість подібних організацій сповідувати і поширювати серед своїх прибічників віру, діяти згідно з власною ієрархічною та інституційною побудовою, здійснювати будь-які зміни у керівництві організацій, за правилами, зафіксованими у їх статутних документах. Важливим є також зміст 29 та 30 статей. У них зазначено, що контролювати дотримання законодавчих положень, що стосуються різних виявів релігійної свободи, мають місцеві Ради народних депутатів та їх виконавчі комітети [13]. На загальнодержавному рівні, з метою здійснення узгодженої політики у питаннях пов'язаних з релігією та церквою, Закон вказував на необхідність створення Державного органу України у релігійних справах.

Детальний аналіз Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», дозволяє зробити висновок, що серед його головних завдань – надання державних гарантій щодо дотримання права на свободу совісті громадянам України та виробленню дієвих механізмів для його реалізації. Крім цього, ключового завдання, можна виокремити й декілька інших, а саме: забезпечувати, згідно з відповідними статтями Конституції України, Декларації про державний суверенітет та міжнародно-правовими нормами, які визнає Україна, соціальну справедливість, рівність, захист прав і законних інтересів громадян незважаючи на те, яку вони сповідують релігію, чи не сповідують її взагалі. У Законі також визначається, як коло обов'язків з боку держави стосовно релігійних організацій, так і навпаки. Прийняття даного Закону об'єктивно сприяло подоланню деструктивних наслідків державної політики у сфері релігійних відносин, радянських часів [62, с. 32].

Законом гарантовано створення і підтримання належних умов для поширення у суспільстві моральних норм, які б ґрунтувалися на гуманістичних

засадах. У свою чергу, це буде сприяти громадянській злагоді і співпраці людей незалежно від їх релігійних переконань.

Варто погодитись з дослідником А. Ковбаном, який, розглянувши зазначений нормативно-правовий акт, висунув пропозицію внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», з тим, щоб він гарантував право на релігійну свободу кожному, не обмежуючись лише особами, які мають українське громадянство [40, с. 13].

Окремі аспекти правового захисту релігійної свободи знайшли своє відображення у деяких інших законах і підзаконних нормативних актах нашої держави, що сприяє більш ширшому її втіленню. Система національного законодавства у сфері здійснення релігійних прав та забезпечення свобод складається з наступних правових актів: Цивільного кодексу України; Кримінального кодексу України; Кримінально-процесуального кодексу України; законів «Про альтернативну (невійськову) службу»; «Про освіту» тощо [45, с. 21].

У Законі України «Про громадянство України» від 8 жовтня 1991 р. не тільки встановлюється наявність правового зв'язку особи і держави, але й наголошується, що право набуття громадянства мають всі особи, які проживали і проживають на території України. Тобто, можливість реалізації цього права в жодній мірі не залежить від віросповідання тієї чи іншої особи. Така інтерпретація права на громадянство як невід'ємного права людини, була свідченням суттєвої демократизації українського суспільства.

У Цивільному кодексі України є положення, що встановлюють порядок, за яким має відбуватися відшкодування моральної або іншої шкоди, отриманої через порушення релігійних прав [5].

Кримінальний кодекс України також можна розглядати у якості правового гаранту дотримання релігійної свободи. Це досягається шляхом застосування адміністративної та кримінальної відповідальності за порушення цього права. Так, низка статей Основної частини чинного КК передбачає суворе покарання за порушення у релігійній сфері, зокрема можна згадати ст. 178.

Пошкодження релігійних споруд чи культових будинків, ст. 179. Незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь, ст. 180. Перешкоджання здійсненню релігійного обряду та ст. 181. Посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів [6] тощо.

У ст. 65 КПК, йдеться про неприпустимість допиту священиків як свідків, з метою отримання інформації, яку вони могли дізнатися від віруючих під час сповіді [7].

Окремо слід наголосити на проблемі законодавчого забезпечення прав людини і релігійної свободи у випадку з військовослужбовцями. У грудні 1991 р., було прийнято Закон «Про альтернативну (невійськову) службу». У ньому законодавець передбачив, що якщо призов громадянина на військову службу йде врозріз з його релігійними переконаннями, її можна замінити виконанням альтернативної (невійськової) служби [9]. Поява подібного закону демонструвала те, що нова Українська держава дуже відповідально ставиться до своєї місії забезпечення прав і свобод власних громадян у дусі міжнародних правових стандартів захисту прав людини, зокрема і права на релігійну свободу.

У статті 10 Закону «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», який було прийнято Верховною радою України у 2010 році, йшлося, що «Основними засадами внутрішньої політики в гуманітарній сфері є... забезпечення умов для формування толерантного суспільства, гарантування свободи совісті та віросповідання» [10].

Вагоме місце у налагодженні діалогу щодо вдосконалення діючого законодавства у сфері прав людини і релігійної свободи з органами державної влади посідає Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, яка репрезентує понад 90 відсотків релігійної мережі країни [72]. Крім неї, рекомендації щодо організаційно-правового забезпечення гарантій релігійної свободи можуть надавати такі між церковні органи, як Нарада представників

християнських церков України, Рада євангельських протестантських церков України, Рада представників духовних управлінь і центрів мусульман України.

Важливою складовою подальшого удосконалення нормативно-правового регулювання щодо прав людини і релігійної свободи є всебічне сприяння практичному втіленню права громадян на вільний вибір характеру освіти. У цьому контексті, буде доцільним на законодавчому рівні закріпити за релігійними організаціями право, яке надасть їм можливість засновувати загальноосвітні навчальні заклади та запроваджувати у існуючих закладах освіти різноманітних курсів, що будуть сприяти духовно-моральному вихованню молоді.

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що в Україні організаційно-правові засади забезпечення гарантій на права людини і релігійної свободи відбувається завдяки відповідним положенням Конституції України, Законів України «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», та інших нормативно-правових актів. З боку держави можуть бути надані наступні правові гарантії щодо захисту релігійної свободи: держава забезпечує захист прав і законних інтересів релігійних організацій; вона має виступати у ролі посередника, чия діяльність буде сприяти зняттю напруги у суспільстві, викликаній різними релігійними поглядами, підтримувати атмосферу релігійної та світоглядної толерантності між прибічниками різних конфесій та їх інституціями; поважне ставлення до традицій та внутрішнього укладу життя релігійних організацій, у випадку, якщо це не виходить за межі правового поля країни.

2.3. Проблемні питання щодо реалізації прав людини і релігійної свободи в Україні

В умовах визначення курсу на європейську інтеграцію та проголошення на конституційному рівні мети розбудови в Україні правової, демократичної держави особливого значення набуває питання повного й ефективного

гарантування прав людини, в тому числі свободи віросповідання. Забезпечення реалізації даного фундаментального права, серед іншого, значно залежить від характеру відносин держави та релігійних організацій, моделі й становлення таких взаємозв'язків, їх правового регулювання.

Право на свободу віросповідання в конституційному законодавстві України та зарубіжних країн належить до основоположних природних прав людини, оскільки воно виступає необхідною складовою свободи особистого самовизначення. Крім того, релігійна свобода була і є однією з основ обґрунтування плюралізму суспільного й державного життя як однієї з основних ознак демократичної держави.

Важлива роль у житті українського суспільства належить міжцерковним і внутрішньоцерковним відносинам, які вимагають постійного організаційно-правового оформлення відповідного рішення і правових гарантій. Вони пов'язані з богословсько-канонічними питаннями, поширенням впливу соціально-політичних чинників на релігійність громадян, кадровим забезпеченням церков, взаємовідносинами держави з різними релігійними організаціями та ін. Релігійна ситуація в Україні характеризується наявністю багатоконфесійності, що, своєю чергою, спричиняє виникнення суперечностей між різними конфесіями. Досягнення єдності можливо шляхом примирення за допомогою політичних, богословських, духовних і правових засобів [62, с. 28].

Реалізація права на свободу віросповідання в Україні регулюється Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р., в якому визначається зміст права на свободу совісті та віросповідання та принципи його реалізації, визначаються види та правовий статус релігійних організацій, закріплюються засади їх взаємовідносин з державою.

Статтею 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» визначаються базові принципи відносин між державою та релігійними організаціями, зокрема фіксується сепараційна модель державно-церковних відносин: релігійні організації відокремлені від держави, держава не

втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, а релігійні організації не виконують державних функцій [13].

Проте, правовий зміст принципу відокремлення релігійних організацій від держави досить довго зберігав в Україні дискусійний характер, оскільки він має значні відмінності при його реалізації в окремих країнах. На противагу домінуючому в українському суспільстві дискримінаційному його розумінню, тодішній Голова Держкомрелігій, професор В. Бондаренко зазначав: «Ніде в країнах розвинутої демократії принцип відокремлення Церкви і держави не означає, що ці дві інституції не мають нічого спільного і співіснують як дві абсолютно незалежні величини. Насправді цей принцип означає, що держава не ідентифікує себе з жодною релігійною організацією, не покладає на Церкву виконання державних функцій і те, що держава і Церква визнають обопільну автономність у належних їм сферах» [31, с. 25].

Доцільно відзначити, що і сьогодні це питання зберігає свою актуальність, оскільки розвиток законодавства у сфері релігії, зокрема запровадження інституту військового та пенітенціарного капеланства, надання релігійним організаціям права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів та інші новації, щоразу активізують проблематику перегляду кордонів дії принципу відокремлення церкви від держави.

Крім того, в Україні неодноразово мало місце втручання з боку держави та чиновників у справи Церкви, що порушує не тільки базові права людини, але й європейський принцип автономії релігійних організацій. На підтвердження цього можна навести звернення голови Представництва Української Православної Церкви при європейських міжнародних організаціях єпископа Баришівського Віктора (Коцаби) до офіційних осіб ООН, ОБСЄ, ЄС та інших країн у зв'язку з фактами масових порушень прав людини в Україні та реальною загрозою ескалації релігійних конфліктів.

У вищезазначеному зверненні єпископ Баришівський Віктор (Коцаба) наголосив на тому, що «парламент України прийняв Закон України від 20.12.2018 № 2662-VIII «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про

свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України», положення якого зобов'язують всі релігійні організації внести зміни у свої історичні назви, включивши в них відомості, які не відповідають дійсності. Цей закон є прямим втручанням держави в справи Церкви, що порушує не тільки базові права людини, але й європейський принцип автономії релігійних організацій» [36].

Крім того, єпископ Баришівський Віктор (Коцаба) звернув увагу на те, що «Президент та інші політики намагаються звинуватити УПЦ у неіснуючих «зв'язках з Москвою», «сепаратизмі», «пропаганді руського міра», навішуючи на віруючих політичні ярлики, які не мають нічого спільного з церковним життям» [36].

Зазначене вище свідчить про пряме втручання держави у справи церкви та порушення ч. 4 ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», в якій зазначено, що «державна не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій» [13].

Сучасні міжцерковні непорозуміння, розбіжності й протиріччя є закономірним наслідком здійснення державної релігійної політики, у результаті якої були допущені порушення принципу релігійної свободи та прав людини.

Ще однією із гострих проблем у релігійній сфері є пряме порушення свободи віросповідання на окупованих територіях. Так, після анексії Криму та окупації частини Донбасу свобода слова та совісті стала там фактично неможливою, а часто й небезпечною. Це стосується і діяльності релігійних організацій. Після чотирьох років конфлікту стало очевидно, що монополію на релігію в обох регіонах отримала церква, підконтрольна Росії – Українська православна церква Московського патріархату (УПЦ МП). Представники інших конфесій так чи інакше зазнають утисків та репресій, і правозахисники намагаються привернути до цієї ситуації увагу міжнародної спільноти [95].

Релігія на тимчасово окупованих територіях Донецької і луганської областей, Республіки Кримі часто використовується як критерій для боротьби з інакомисленням та опозицією, а тому ситуація із забезпеченням прав віруючих і релігійних організацій є загрозливою. Особливо гостро вона вирізняється щодо віруючих ісламського віросповідання, Української православної церкви Київського патріархату, Української Християнської євангельської церкви.

Зазначені порушення здійснюються за такими напрямками:

1) введення дискримінаційних законів на окупованих територіях, які прямо порушують право на свободу віросповідання, створюють правове поле для переслідування представників окремих релігійних напрямків;

2) переслідування корінного населення, їх витіснення за релігійною ознакою;

3) переслідування членів релігійних організацій за їх віросповідною приналежністю, викрадення і вчинення незаконних арештів громадських активістів з їх числа, які не підтримують окупаційну владу; 4) систематичні втручання у внутрішню діяльність релігійних організацій, спроби її регламентації; 5) зростання релігійної нетерпимості по відношенню до протестантських релігійних організацій [54, с. 90].

Крім того, російська політика в анексованому Криму призвела до знищення релігійних громад Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП). У багатьох випадках парафії втратили приміщення для богослужінь – оренду припиняли через «нелегальність» епархії, власники приміщень виїздили з Криму чи боялися відкрито підтримувати українську церкву. Ще одним методом було захоплення храмів. Наприклад, так припинила існування церква апостолів Петра і Павла на території навчального центру ВМС України в Севастополі. Коли російські військові захопили частину, доступ священників і прихожан до храму став неможливий. Настоятель певний час проводив богослужіння у власній квартирі, але після «спілкування» із ФСБ РФ відмовився від цього. Кримська епархія намагалася повернути храм через

окупаційні суди, але їй відмовили, назвавши приміщення церкви власністю Міноборони РФ.

Таким чином, дії Росії в Криму та на Сході України є порушенням Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Женевських конвенцій, Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та інших документів, які захищають права людини на міжнародному рівні [95].

Відсутність належного міжнародного моніторингу та закритість для правозахисних організацій породжує цілковиту безкарність окупаційної влади, підтримуваної Росією, яка не відповідає ні перед ким за свої численні злочини на ґрунті релігії, продовжуючи своє насилля проти віруючих на окупованих територіях України [15].

Наразі головним законодавчим актом, який гарантує свободу віросповідання, є Конституція України. Стаття 35 Конституції України передбачає право кожного на свободу світогляду та віросповідання: «Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність» [1].

Аналізуючи положення цієї статті можна дійти висновку, що відносини держави та церкви мають автономний характер. Підтвердженням того є п'ять конституційних принципів відносин церкви та держави в Україні. Це: гарантування свободи віросповідання, також у контексті заборони його неконституційного обмеження; відокремлення державних, комунальних навчальних закладів і релігійних організацій; рівність релігійних організацій перед законом; заборона дискримінації релігійних організацій та принцип відокремлення держави і релігійних організацій.

Отже, ч. 1 ст. 35 Конституції України гарантує свободу віросповідання як фундаментальний принцип. Гарантування цього принципу також закріплено в

ч. 2 ст. 22 Основного Закону, де зазначено, що конституційні права та свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

Іншим важливим нормативно-правовим актом, який врегульовує питання реалізації права на свободу віросповідання в Україні є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. Варто відзначити, що чинний на сьогодні Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» за своєю суттю відповідає тим міжнародним стандартам, які рекомендовані окремим державам у сфері захисту прав і свобод громадян. Закон також гарантує рівність усіх релігій в Україні та забороняє будь-яку дискримінацію за релігійною ознакою. Разом із тим чинне законодавство про свободу совісті та віросповідання далеко не повністю забезпечує дотримання тих прав і свобод, які вже давно стали стандартами в провідних демократичних державах.

Проблемою нашої держави є недотримання законодавства, у тому числі гарантованих Конституцією й іншими законами прав громадян на свободу совісті і віросповідання. Такі порушення щорічно відзначаються у доповідях Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Так, у 2017 році Уповноваженим з прав людини здійснювалося 105 проваджень, з яких 28 стосувалися міжконфесійних конфліктів православних християн, 20 – порушень права на свободу совісті та віросповідання Свідків Єгови з боку посадових осіб органів державної влади та місцевого самоврядування, 2 – забезпечення права на мирне зібрання релігійних організацій [43, с. 7].

На думку Д.О. Вовка, протиріччя у відносинах «держава-церква» існують внаслідок перебування українського суспільства в транзитивному стані, що зумовлює застосування інструментального підходу до вирішення конфліктів та запобігає появі правового «світського клімату» на сучасному стані [22, с. 54]. Історично Український народ пов'язував себе з канонічними налаштуванням як елементом вираження національної ідентичності, що як раз і ілюструється в Преамбулі, однак не створює нормативних умов для формалізації цього явища

через норму, закріплену у ст. 35, що відокремлює церкву від держави та гарантує свободу віросповідання [1].

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що дотепер в Україні спостерігається втручання держави у справи церкви, що порушує не тільки базові права людини, але й європейський принцип автономії релігійних організацій. Сучасні міжцерковні непорозуміння, розбіжності й протиріччя є закономірним наслідком здійснення державної релігійної політики, у результаті якої були допущені порушення принципу релігійної свободи та прав людини. Крім того, однією із гострих проблем у релігійній сфері є пряме порушення свободи віросповідання на окупованих територіях Криму та частини Донбасу шляхом введення дискримінаційних законів на окупованих територіях, які прямо порушують право на свободу віросповідання, створюють правове поле для переслідування представників окремих релігійних напрямків. Відновлення повноцінної діяльності релігійних організацій, що діють на тимчасово окупованих територіях України, можливе лише тільки за умови звільнення зазначених територій від російських угруповань і відновлення на них діяльності органів державної влади України.

РОЗДІЛ 3

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ

3.1. Права людини й релігійна свобода в системі міжнародних гуманітарних стандартів

Зовнішньополітичний рух України на європейський загал, поступове входження України до європейського гуманітарного простору з відповідними стандартами актуалізували дослідження міжнародного досвіду стосовно реалізації прав людини у сфері релігійної свободи. Проте, якщо звернутися до аналізу стану вітчизняного законодавства щодо зазначеного права, то можна відзначити, що воно є недосконалим. Міжнародні зобов'язання з цього питання, які взяла на себе наша держава, потребують більш чіткого юридичного осмислення у вітчизняній правовій традиції. Крім того, в українській правовій науці досі бракує комплексних наукових досліджень стану захисту права на свободу віросповідання в Україні. Тому цілком виправданим постає рішення звернутися до оцінки здобутків зарубіжних вчених у справі доведення ними того факту, що право на свободу віросповідання та заборона дискримінації будь-якої людини через її релігійні погляди повинні набути статусу загальноновизнаних норм міжнародних гуманітарних стандартів, обов'язкових для виконання всіма країнами світу, незважаючи на те, якої релігії дотримується більшість населення в них.

Важливе значення у розвитку правової держави відіграє міжнародна співпраця в галузі захисту прав людини і релігійної свободи. Враховуючи інтеграційні процеси, що відбуваються в світі, можна стверджувати, що проблема міждержавної співпраці у цій галузі є однією з актуальних у міжнародному праві. Варто відзначити, що міжнародне право є універсальним, а його норми і принципи є загальнообов'язковими для усіх держав-учасниць міжнародного співтовариства. Це також стосується і питання прав людини і

релігійної свободи. Україна як член Організації Об'єднаних Націй (ООН), Ради Європи (РЄ), Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) взяла на себе зобов'язання дотримуватися міжнародних стандартів, у тому числі й у галузі прав людини і релігійної свободи.

На початку вважаємо за доцільне з'ясувати сутність категорії «міжнародний стандарт».

Слід зазначити, що в міжнародних документах поряд із найпоширенішим терміном «міжнародний стандарт» використовуються й інші терміни – «стандартні правила», «загальновизнані норми міжнародного права» та ін. Крім того, у юридичній літературі останнім часом досить часто використовується термінологічний вираз «міжнародні стандарти прав людини».

Спираючись на етимологічне значення терміна «стандарт» (від англ. *standard* – норма, зразок) можна вважати, що міжнародний стандарт – це зразок (норма), до якого слід прагнути [57, с. 633]. Саме такий підхід відображений у визначенні П. М. Рабіновича міжнародних стандартів прав людини. При цьому автор наголошує, що міжнародні стандарти прав людини – це закріплені в міжнародних актах та інших міжнародних документах певні показники цих прав, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави [75, с. 19]. На окрему увагу заслуговує і визначення міжнародних стандартів, закріплене в українській «Юридичній енциклопедії». Його суть акумулює положення про міжнародні стандарти як міжнародні правові норми і принципи, що закріплюють стандартизовані правила поведінки в тих чи інших сферах міждержавного співробітництва [99, с. 615].

Отже, можна стверджувати, що міжнародні стандарти як правові норми ґрунтуються на загальних принципах міжнародного права і регулюють відносини, що складаються у ході їх реалізації. З огляду на це для них характерні такі ознаки, як нормативність, загальне визнання, тривалість дії, забезпечення застосування засобами міжнародного впливу і контролю. Водночас міжнародні стандарти мають і специфічні, притаманні лише їм ознаки. Ці ознаки можна виявити під час розроблення та застосування

міжнародних стандартів, які розробляються декількома державами та приймаються в установленому порядку на основі консенсусу і є загально визнаними нормами міжнародного права. При цьому міжнародні стандарти встановлюють мінімальний та максимальний обсяг їх змісту. Мінімальний обсяг – це такі вимоги, дотримуватися яких повинні всі держави; максимальний – це правила поведінки, до яких слід прагнути.

Таким чином, вирішення ознак міжнародних стандартів дає можливість з'ясувати, що останні містяться в міжнародних договорах та інших джерелах міжнародного права.

Вважаємо наголосити, що міжнародні гуманітарні стандарти не сприймають обмежене трактування релігії. Як правило, мова в них йде про «релігію чи віру» [86, с. 39]. Поняття «віра» є значно ширшим, воно пов'язане з глибинними моментами людської культури і є визначальним для розуміння категоричного імперативу існування людства взагалі. Саме такий підхід зумовлює необхідність захисту прав атеїстів чи агностиків за аналогією із захистом прав прибічників різних релігійних вірувань.

Досить влучною є класифікація основних міжнародно-правових документів, які регламентують питання міжнародних стандартів у сфері дотримання прав людини й релігійної свободи, запропонована В. Бедем. Він розділив їх на чотири категорії. Перша – універсальні міжнародні акти, схвалені на рівні ООН. До другої та третьої категорії належать документи регіонального характеру, зокрема акти, прийняті на рівні європейських міжнародних організацій (Рада Європи, ОБСЄ) та на теренах колишніх радянських республік. Четверту групу становлять міжнародні договори, укладені Україною, що містять пункти, які стосуються регулювання права на релігійну свободу [16, с. 349].

Перш ніж розкрити міжнародно-правові документи у галузі прав людини і релігійної свободи, доцільно відзначити, що релігійна свобода – це невід'ємне право людини, котре передбачає існування альтернативи у виборі власних релігійних переконань, а також можливість сповідувати обрану релігію як

одноосібно, так і разом з однодумцями, публічно або в приватному порядку. Релігійна свобода – це також свобода дотримання культів, проведення богослужінь, обрядів, ритуалів, можливість будувати своє повсякденне життя відповідно до того чи іншого релігійного вчення. Міжнародні гуманітарні стандарти передбачають обмеження релігійної свободи лише за умови дотримання таких вимог, як легітимність, необхідність, доцільність [34, с. 20].

Що стосується безпосередньо міжнародно – правових документів у зазначеній вище галузі, то наразі однією із найскладніших проблем є відсутність окремої міжнародної конвенції, яка створила б універсальне юридичне підґрунтя для формування ефективних правових механізмів протидії порушенню права людини на свободу совісті та віросповідання й релігійній дискримінації у міжнародному масштабі.

Проте міжнародні гуманітарні стандарти дотримання прав людини й релігійної свободи базуються на кількох надзвичайно важливих міжнародно-правових документах, що доповнюють один одного в частині захисту прав людини на релігійну свободу. По-перше, слід зазначити Статут Організації Об'єднаних Націй. Його норми, які порушують питання свободи релігії та віросповідання, є юридичним базисом усієї системи правового регулювання цієї сфери. Ст. 1 містить положення про те, що однією з головних цілей ООН є «здійснення міжнародного співробітництва за умови сприяння й поваги до прав людини та її основних свобод, незважаючи на расові, гендерні, мовні чи релігійні відмінності». Схожі положення містяться і в ст. 55 Статуту, де також підкреслюється необхідність дотримання прав і свобод людини незалежно від зазначених вище ознак. У ст. 76 сформульовані завдання для міжнародної системи опіки, де акцентується увага на тому, що повага та дотримання прав людини жодною мірою не залежать від її расової, статевої, мовної чи релігійної належності. Саме так Статут ООН формулює перший міжнародний гуманітарний стандарт щодо недопущення дискримінації людини через її релігійні погляди або переконання.

Іншим важливим документом є Загальна декларація прав людини. Ст. 18 містить положення стосовно дотримання релігійної свободи. Зокрема, у ній закріплено право будь-якої людини на свободу віросповідання. Зміст цього права полягає в можливості вільно сповідувати свою релігію або без перешкод змінювати релігійні переконання. Як відомо, країни, де державною релігією був іслам, не хотіли підтримувати принцип вільної зміни релігійних поглядів [101, с. 80], проте більшістю голосів названа свобода все ж була внесена до остаточного тексту Декларації, бо її автори добре розуміли, наскільки важливим є цей аспект в умовах світу, що швидко змінювався.

Особливої уваги також заслуговує ст. 29 Декларації, яка проголошує наступне: «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві» [2]. Універсальний характер цієї статті дозволяє застосовувати її й по відношенню до релігійної свободи. На нашу думку, зазначена вище норма є досить важливою, оскільки чітко встановлює: обмеження прав і свобод можуть відбуватися тільки за умови наявності мети забезпечення інших прав та свобод.

Наступним джерелом для визначення системи міжнародних стандартів стосовно прав людини й релігійної свободи є прийнятий у 1966 р. Міжнародний білль про права людини. Його складовими є Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Загальна декларація й Пакт про економічні, соціальні та культурні права.

Питання захисту релігійної свободи найбільш повно закріплено в Міжнародному пакті. Так, ст. 4 вищезазначеного документа проголошує неухильне дотримання свободи совісті, складовою якої є релігійна свобода, усіма країнами-підписантами Пакту, навіть за умови надзвичайних ситуацій, коли «життя націй буде поставлено під загрозу».

Про неприпустимість дискримінації людини через її релігійні погляди також йдеться в ст. ст. 2, 20, 24, 26. У ст. 8 закріплено право людини на альтернативну військовій службу саме через релігійні переконання, хоча із зауваженням, що конкретні деталі при обранні альтернативної служби мають вирішуватися з урахуванням особливостей національного законодавства кожної окремої країни. Ст. 27 гарантує право на власну релігію та здійснення обрядів національним та релігійним меншинам [92, с. 4].

Одним із важливих джерел у системі міжнародних гуманітарних стандартів виступає Хартія основних прав і свобод. Гарантія дотримання релігійної свободи міститься у ст. ст. 15–16 зазначеного вище документу. У них визнається, що кожна людина має право як на зміну власних релігійних поглядів, так і на те, щоб не сповідувати жодної релігії. Далі мало місце тлумачення змісту права на релігійну свободу та форм її здійснення. Звичайно, і в цьому документі йшлося про обмеження використання релігійної свободи. Це слід уважати цілком природним, тому що подібне в демократичному суспільстві необхідне для підтримання належного рівня суспільної безпеки, громадського порядку, захисту прав і свобод інших осіб [41, с. 4].

Не менш важливою складовою міжнародних гуманітарних стандартів у цій сфері прав людини і релігійної свободи є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, ратифікована в листопаді 1950 року. Ст. 9 зазначеної вище Конвенції закріплено право людини на релігійну свободу – вільну зміну релігійних поглядів, безперешкодне сповідання релігії в будь-яких формах, що не становлять небезпеки для суспільства.

Питання неприпустимості дискримінації на релігійному підґрунті зафіксовано в Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігій або переконань, що була прийнята на Генеральній Асамблеї ООН 25 листопада 1981 року. Цей документ є надважливим у зв'язку з тим, що в ньому конкретно визначено дефініції релігійної нетерпимості та дискримінації. Так, у ст. 2 зазначається: «нетерпимість і дискримінація на основі релігії або переконань означає будь-

яке розрізнення, виняток, обмеження або перевагу, засновані на релігії або переконаннях, і мають на меті чи як наслідок знищення або применшення визнання, користування чи здійснення на основі рівності прав людини і основних свобод» [3]. Враховуючи зміст цієї статті, можна дійти проміжного висновку, що міжнародно – правові документи зосереджують увагу на необхідності запобігання дискримінації в суспільстві, які можуть бути викликані релігійною належністю тієї чи іншої особи.

Вважаємо наголосити, що міжнародні гуманітарні стандарти не містять безмежної релігійної свободи. Якщо релігія буде суперечити іншим фундаментальним правам людини, то вона не може бути офіційно визнана в суспільстві. Але навіть у цьому випадку це має бути зроблено з дотриманням законності. Зокрема про це йдеться в Рекомендаціях ПАРЄ, ухвалених у червні 2007 р. «Святотатство, релігійні образи та ворожі висловлювання на адресу осіб у зв'язку з їхньою релігією» [34, с. 21].

Крім універсального, також існує й регіональний рівень правового захисту прав людини та релігійної свободи. Станом на 2020 р. норми, які захищали б релігійну свободу, представлені в нормативно-правових документах абсолютної більшості країн світу, тобто вони набули поширення в планетарному масштабі. Проте найбільш досконало права людини загалом, зокрема право на релігійну свободу, захищені на європейському континенті завдяки діяльності такої організації, як Рада Європи. Саме вона стала ініціатором прийняття в 1950 р. Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. Порівнюючи міжнародні гуманітарні стандарти на універсальному та регіональному рівні, то саме в Європі право на свободу релігії отримало більш якісне врегулювання на законодавчому рівні.

Таким чином, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що міжнародні гуманітарні стандарти у галузі прав людини і релігійної свободи – це міжнародно-правові норми, на які повинні орієнтуватися у своїй діяльності всі держави: вони формують мінімальний міжнародний стандарт – вимоги, дотримуватися яких повинні всі держави з

метою забезпечення ефективного захисту прав людини і релігійної свободи. Ці норми сприймаються як невід'ємна складова прав людини. Вони є базовим елементом, без якого неможливо уявити сучасні міжнародні гуманітарні стандарти. В свою чергу, релігійна свобода є одним із фундаментальних міжнародних гуманітарних стандартів у сфері прав людини. Наразі міжнародні гуманітарні стандарти у галузі прав людини і релігійної свободи містяться у низці міжнародних декларацій та конвенції, які спрямовані на захист зазначених прав як на світовому, так і на регіональному рівнях. Проте, дотепер існує потреба в удосконаленні національних законодавств в означеній сфері з метою його приведення до вимог міжнародних гуманітарних стандартів.

3.2. Нормативне забезпечення прав людини та релігійної свободи за законодавством деяких зарубіжних країн

Правова регламентація релігійної свободи є складовою загального комплексу забезпечення прав людини як основоположного гуманітарного комплексу правового регулювання. Наразі актуальності набуває дослідження законодавчих основ релігійної свободи за законодавством деяких зарубіжних країн. Це зумовлене відмінностями релігійних поглядів у різних країнах, дотриманням прав і свобод людини і громадянина, пов'язаних із вільним проведенням релігійних культів та відмінностями в нормативно-правовому забезпеченні вільного виявлення віросповідання. З огляду на це, актуальним є наукове осмислення нормативно-правового регулювання суспільних відносин у сфері реалізації релігійної свободи за законодавством деяких зарубіжних країн.

Говорячи про забезпечення свободи віросповідання в зарубіжних країнах, зокрема, в Європі, необхідно зауважити, що воно здійснюється на двох рівнях – наднаціональному (Рада Європи, Європейський Союз) і національному (окремо взяті країни). Так, політика наддержавних структур Європи щодо релігійно-церковної сфери спрямована на максимальне забезпечення права

особистості на свободу совісті й віросповідання, створення сприятливих умов для розвитку міжконфесійного діалогу.

У більшості конституцій європейських країн проголошується режим відокремлення церкви від держави, що зовсім не означає відсутності будь-якого контролю з боку держави за діяльністю релігійних об'єднань. Держава не ухиляється від правового регулювання їх статусу і діяльності. За рахунок політико-правового регулювання діяльності релігійних об'єднань держава намагається забезпечити певний баланс інтересів, який би дозволив гармонізувати державно-конфесійні відносини. В процесі регламентування правового статусу релігійних організацій національне законодавство європейських країн виходить з визнання свободи совісті та віросповідання, тобто права сповідувати будь-яку релігію, вільно вибирати і поширювати релігійні переконання [27, с. 110].

У різних державах національне законодавство по-різному встановлює зміст правового регулювання між правами людини і свободою віросповідання. Наприклад, правові засади державно-конфесійних взаємин у нових посткомуністичних умовах, обсяг прав вірників було визначено Законом Польської Республіки від 17 травня 1989 р. «Про гарантії свободи совісті та віросповідання [102, с. 347–368], зі змінами від 26 червня 1997 р. На думку автора, окремі норми цього законодавчого акта заслуговують на більш докладний опис.

Відповідно до статті 1, Республіка Польща забезпечує кожному громадянину свободу совісті та віросповідання, що полягає у свободі вибору релігії та релігійних переконань, їхніх висловлювань – індивідуальних і колективних, приватних і публічних. Віруючі громадяни всіх віросповідань, а також невіруючі мають рівні права в державному, політичному, господарському, суспільному та культурному житті. Уряд сприяє релігійним конфесіям і не створює жодних перешкод для їхньої діяльності. Відповідно до Закону та норм Конституції, громадяни мають право створювати релігійні спільноти (церкви та інші релігійні організації) з метою визнання й поширення

релігійної віри; брати участь у релігійних діях та обрядах, а також виконувати релігійні обов'язки й відзначати релігійні свята; поширювати свою релігію та переконання, виховувати своїх дітей згідно з власними переконаннями в релігійному дусі; не розголошувати своїх релігійних уподобань; брати участь у роботі міжнародних релігійних організацій; користуватися джерелами інформації на тему релігії; виробляти й купувати предмети, потрібні для культових цілей та релігійних обрядів; стати священиком або монахом; бути похованим згідно з релігійним ритуалом або переконаннями. Проте зазначений закон передбачає й обмеження, що накладаються державою під час реалізації цих прав, про що свідчить стаття 3: «Індивідуальне або колективне виявлення своєї релігії чи переконань може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадської безпеки, порядку, здоров'я або моральності населення чи законних прав і свобод інших осіб. Свобода совісті та віросповідання не може бути причиною звільнення від виконання суспільних обов'язків, передбачених законом» [68, с. 137].

Аналізуючи досвід державно-церковних відносин країн Центрально-Східної Європи, І. Федючек одна з перших серед вітчизняних науковців акцентувала увагу на критерії обмеження права на свободу релігії (віросповідання) або переконань, визначені конституційними нормами країн. Це право підлягає обмеженням, як наприклад, це передбачено конституціями Чеської та Словацької республік, встановлюються законом і є необхідними в демократичному суспільстві для охорони суспільної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моралі, а також основних прав та свобод інших осіб.

Обмеження свободи совісті та віросповідання можуть мати місце, якщо вони спрямовані проти національної безпеки (Болгарія), безпеки держави (Польща) [93, с. 82].

В обмеження свободи совісті та віросповідання в Болгарії та Польщі, можна розглядати як розширені по відношенню до норм міжнародного права. Більш широке поняття, «національної безпеки» включає в себе такі поняття як «безпека держави», «громадська безпека». Як слушно зауважують зарубіжні

дослідники К. Дюрем та С. Фераррі, інтереси національні безпеки можуть виступати в якості підстави для обмеження свободи релігії (віросповідання) або переконань тільки в тих випадках, коли вони збігаються з підставами, переліченими в обмежувальних умовах міжнародно-правових актів, які регулюють свободу релігії або переконань, наприклад, таких, як публічна безпека або здоров'я [102, р. 33].

Особливий інтерес для нашого дослідження представляє законодавство Словацької Республіки. Стаття 41 Конституції Словенії гарантує свободу совісті, віросповідання та інших переконань, а також право батьків у відповідності до своїх переконань забезпечувати релігійне і моральне виховання дітей [60, с. 179].

У положеннях Основного Закону чітко прописані можливості вільно сповідувати будь-яку релігію при умові, що вона не загрожуватиме національним інтересам чи особистій свободі інших громадян. Зазначені права носять абсолютний і беззаперечний характер – їх не можна заборонити жодним законодавчим актом. Враховуючи, що переважна більшість віруючих словаків сповідує католицизм, керівництво країни зробило низку необхідних кроків з метою законодавчого врегулювання відносин з Ватиканом. Їх особливістю є те, що між країнами не існує конкретного договору – конкордату, натомість він замінений системою спільних угод, які визначають принципи взаємовідносин Словацької Республіки та Апостольської Столиці: «Про польові ординаріати для армії і поліції»; «Про вивчення релігії і про католицьку освіту» [81, с. 515].

Держава фінансує діяльність церков (релігійних організацій), у т. ч. оплачує працю священиків. При цьому держава виходить з того, що духовні потреби населення забезпечують різні церковні інституції, які повністю або частково повинні фінансуватися з державного бюджету [80, с. 58].

Словаччина є доволі молодим державним утворенням і власне тому досвід Братислави варто розглядати як один з можливих зразків для України. Словаччина тривалий час не мала власної державності, перебуваючи у складі інших, більш сильніших політичних інституціях, не маючи таким чином

можливості реалізувати власні національно-духовні потреби погоджуючись на ті правила, які нав'язувалися центральною владою тих держав – до складу яких вона входила.

Отримавши можливість розбудови власної державності, центральна влада вибудовувала вертикаль стосунків держава-церква фактично з нуля. Вибираючи модель взаємовідносин уряд прийняв позицію більшості суспільства і надав католицизму націєтворчий – консолідуючий статус. Що ж до інших віросповідань, то держава не гарантує жодному з них особливих преференцій декларуючи принцип «рівних можливостей».

Після падіння комуністичного режиму, зміна правової системи не могла не відобразитися на державно-церковних відносинах в Угорській Республіці. правове регулювання відносин між державою та церквою в Угорщині включає в себе: загальне регулювання діяльності релігійних організацій; закріплення принципу невтручання у внутрішні справи церкви до тих пір, поки діяльність церкви не суперечить діючому законодавству та не порушує прав людини. У школах дозволено викладання релігії, держава виділяє на це гроші [70, с. 446].

Основний принцип державно-церковних відносин в Угорщині – світоглядний нейтралітет держави. Водночас, у своєму законодавстві вона не ігнорує особливостей релігії та церкви. Соціальна роль церков, що склалася історично, дає достатні підстави для особливого підходу до традиційних релігійних інституцій. Щодо зазначеного питання російський дослідник Б. Шанда наводить рішення Конституційного Суду Угорщини у якому стверджується, що, диференціація допустима, якщо вона заснована на фактичних відмінностях, а рівний підхід до церков не виключає врахування реальної соціальної ролі деяких з них [97, с. 58]. Інакше кажучи, держава визнає свою відповідальність перед церквами, історична доля яких пов'язана з Угорщиною.

Церкви в Угорщині отримують державне фінансування для реалізації соціальних проектів. У цій сфері діє Закон «Про матеріальні умови здійснення релігійної та громадської діяльності церков» (1998), за нормами якого держава

дотує церкву. У галузі реституції церковного майна прийнято декілька актів, зокрема Закон «Про колишню церковну власність» (1991) встановив десятирічний термін реституції внаслідок чого, церкві було повернуто близько 6 тисяч об'єктів нерухомості.

Загалом держава у своїй політиці щодо релігії та церкви в Угорщині дотримується кількох основних принципів:

- 1) визнає, що церква є своєрідною, незалежною від держави реальністю;
- 2) відділення церкви від держави не означає її відокремлення від суспільства;
- 3) віросповідання беруть на себе певні громадські функції, що зумовлює їх відповідне державне фінансування [96, с. 160].

У Конституції чітко визначено, що держава і церкви функціонують окремо. Держава співпрацює з церквами, але не втручається у їх діяльність. Проте, специфічним елементом Конституції є співпраця церков і держави заради досягнення соціального блага. При цьому поняття «соціальне благо» не є законодавчо визначене, а отже може трактуватися по-різному як зі сторони влади, так і духовними особами. У цій ситуації зрозумілим є той факт, що держава має більше ресурсів і можливостей диктувати свої вимоги церкві відповідно до концепцій внутрішньої політики.

Наступним прикладом може слугувати Румунія. Конституція Румунії містить 6 статей, які стосуються питання реалізації духовних потреб населення. Кожна з них регулює окрему сферу життєдіяльності і є, у своїй основі, визначальним фактором щодо побудови державно-церковних відносин у державі.

Так, положення Основного закону забезпечують збереження за особами, які належать до категорії національних меншин своєї релігійної самобутності. Цим пунктом держава надає можливості розвиватися національним релігіям, які не є традиційними для автохтонного населення декларуючи тим самим принцип забезпечення міжнародного права кожної нації на самовизначення зі збереженням її культурних та духовних традицій.

Крім того, з боку держави гарантується можливість вільно сповідувати будь-яку релігію та приймати участь у релігійних культурах, що є вільними і організовані за власним статутом на умовах встановлених законом. Культурні і автономні по відношенню до держави і користуються її підтримкою. У відношенні між ними забороняються будь-які дії, які можуть спричинити релігійну ворожнечу. Забезпечується також недоторканість віросповідання та його захист з боку держави та забороняються заклики до релігійної ворожнечі.

Окрім Конституції, регулюючим фактором державно-церковних відносин в Румунії є Закон «Про свободу віросповідання» (2006). З моменту його прийняття в країні офіційною визнається будь-яка релігія, яка діє не менше 12 років поспіль і прихильниками якої є не менше 22 тис. adeptів або 0,1 % населення від моменту останнього перепису [96, с. 160].

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що нормативне забезпечення прав людини та релігійної свободи у зарубіжних країнах врегульовано на досить високому рівні. Держави Європи зуміли законодавчо гарантувати його здійснення. Кожна окрема європейська країна в питанні обстоювання релігійної свободи здебільшого враховує власний культурно-історичний контекст. Відтак, будучи загальноприйнятним, принцип свободи совісті й віросповідання різноманітно імплементується в системах національних законодавств. У більшості конституцій європейських країн проголошується режим відокремлення церкви від держави, що зовсім не означає відсутності будь-якого контролю з боку держави за діяльністю релігійних об'єднань. Держава не ухиляється від правового регулювання їх статусу і діяльності. За рахунок політико-правового регулювання діяльності релігійних об'єднань держава намагається забезпечити певний баланс інтересів, який би дозволив гармонізувати державно-конфесійні відносини.

3.3. Напрями удосконалення прав людини і релігійної свободи у законодавстві України на основі зарубіжного досвіду

У процесі європейської інтеграції України впровадження в її державно – правове життя європейських стандартів, зокрема у сфері прав людини і релігійної свободи, має відбуватися системно та забезпечити у подальшому її вільне входження у загальноєвропейський суспільний простір. Вказане обумовлює вибір державою таких пріоритетів при удосконаленні своєї політики у сфері релігії, які пройшли випробування не тільки практикою європейських країн, але й стали критеріями прогресивного розвитку їхніх суспільств і держав за ознаками забезпечення ними всіх прав і свобод людини.

Вітчизняне законодавство у сфері прав людини і релігійної свободи далеко не у всьому дає змогу забезпечити дотримання основних прав і свобод, які вже не одне десятиліття є стандартами для розвинутіших у правовому сенсі держав. Це свідчить про потребу удосконалення національного законодавства щодо забезпечення прав людини і релігійної свободи задля його відповідності міжнародним гуманітарним стандартам. Так, окремі положення Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» потребують суттєвого доопрацювання.

Ще понад двадцять років тому Україна отримала від Громадської ради Українсько-американського бюро прав людини. У них містився заклик уникати як механічного копіювання норм та стандартів інших країн на вітчизняні реалії, не враховуючи конкретні наслідки такого екстраполювання реакції на це з боку суспільства та особливостей його сучасного розвитку, так і рефлекторного відкидання міжнародних норм щодо прав людини і релігійної свободи, зумовленого протекціоністськими настроями стосовно «своїх» Церкви, з одного боку, чи інтересів Церкви – з іншого. У цьому ж документі було зазначено, що будь-які спроби влади відкоригувати релігійну ситуацію в Україні є неприпустимі. Лише у виключних випадках втручання світської влади можливе, але тільки за умови, що воно відбуватиметься під контролем судових інстанцій та жодною мірою не загрожуватиме реалізації основних громадянських та релігійних свобод усіх громадян [35, с. 26].

Із-поміж інших невирішених проблем, які викликають занепокоєння міжнародної спільноти, про що свідчать резолюції, висновки та рекомендації не

тільки Парламентської асамблеї Ради Європи, але й Комітету Міністрів цієї ж організації, які демонструють авторитетне тлумачення європейських стандартів прав людини, є відсутність можливості отримати безоплатну правову консультаційну допомогу у питаннях захисту прав людини загалом та права національних меншин, права віруючих, релігійних сект та нових релігійних рухів зокрема [65, с. 47]. Ще одним проблемним аспектом є дуже нечасте звернення українських судів, що перебувають під загальною юрисдикцією, до міжнародних нормативно-правових норм з приводу захисту прав людини та застосування ними практики прецедентного права. На цьому тлі дещо позитивніші тенденції характеризують розвиток Конституційного Суду. Втім, і у цьому випадку не можна констатувати існування певної системності. Це наслідок того, що у Конституції України відсутні положення, які б закріплювали пріоритетність міжнародних правових норм, котрі забезпечують захист права на релігійну свободу. Слід визнати, що наразі у кримінально-виконавчій системі, соціальній сфері та сфері трудових відносин немає дієвих правових механізмів, які би сприяли запобіганню будь-яким проявам дискримінації через релігійні переконання [74].

Актуальним для України є виконання завдань щодо:

- 1) забезпечення в державі розмежування духовної і світської влади;
- 2) запобігання і протидія дискримінації осіб і їх об'єднань за релігійною ознакою;
- 3) дотримання тільки таких обмежень релігійної свободи, які передбачені законом і прийнятні в демократичному суспільстві;
- 4) недопущення неправомірної та деструктивної діяльності на релігійному ґрунті.

Надалі вважаємо за доцільне більш детально розкрити завдання, які необхідно виконати державі з метою удосконалення прав людини і релігійної свободи в Україні.

Щодо завдання стосовно необхідності забезпечення в державі розмежування духовної і світської влади, то, з урахуванням настанов ПАРЄ,

визначених, зокрема, у Рекомендації 1804 (2007) «Держава, релігія, світське суспільство та права людини», це досягається шляхом затвердження принципу незалежності політики і закону від релігії, виключення можливості будь-якого втручання в релігійні справи [4]. Беззаперечно, питання підпорядкування релігійних організацій України закордонним релігійним центрам відноситься до внутрішніх справ цих релігійних організацій, у які держава не втручається. Проте, релігійні організації України діють в правовому державі, тому антиукраїнські прояви у їхній діяльності з подачі таких закордонних центрів, не можуть залишатися поза увагою державних органів.

Не допускаючи впливу державних органів України на її релігійні організації, українська держава має подбати про недопущення впливу на них державних структур сусідньої країни, яка визнана агресором, і здійснює цей вплив через свої релігійні структури, оскільки саме такий вплив призводить до антиукраїнських проявів та антиукраїнських позицій цих релігійних організацій.

Тобто, реалізація завдання щодо забезпечення в державі розмежування духовної і світської влади шляхом «затвердження принципу незалежності політики та закону від релігії та виключення можливості будь-якого втручання в релігійні справи» потребує, на нашу думку, в українських реаліях також недопущення впливу на релігійні організації України та втручання у їх внутрішні справи державних органів і релігійних структур інших країн.

Зазначене вище може бути забезпечене шляхом вжиття заходів щодо полегшення для суспільства, зокрема віруючих, ідентифікації таких релігійних організацій за їх назвами. Це має підвищити розуміння, усвідомлення та критичне осмислення громадянами діяльності релігійних організацій. Здійснити це пропонувалося через законодавче покладення на релігійні структури зобов'язання офіційного визнання і відображення у своїх назвах їх зв'язку з релігійним центром, який знаходиться в державі, що визнана в Україні агресором [54, с. 169].

20 грудня 2018 року парламентом України був прийнятий Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань)», який визначив три ознаки, за якими можуть бути ідентифіковані такі релігійні організації. На них були покладені зобов'язання впродовж чотирьох місяців (для релігійних громад – дев'ять місяців) внести до своїх назв зміни, які відобразатимуть приналежність до релігійного об'єднання за межами України, в державі, яка здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину її території, й зареєструвати такі зміни в установленому порядку [12].

Наступне завдання щодо удосконалення прав людини і релігійної свободи стосується необхідності запобігання і протидії дискримінації осіб та їхніх об'єднань за релігійною ознакою. Шляхами його виконання є недопущення дискримінації одних релігійних організацій щодо інших та гарантування реалізації прав і свобод релігійних меншин.

Необхідність недопущення дискримінації одних релігійних організацій щодо інших, зокрема через утримання від введення державою ієрархії релігійних організацій, дотримання принципу рівності та рівного ставлення до них всіх визначено у Підсумковому документі Віденської зустрічі представників НБСЄ (1989) [64, с. 135] та Рекомендації ОБСЄ з проблем свободи релігії і віросповідання за результатами Віденської зустрічі (2003) [78]. Їх метою є запобігання посиленню дискримінаційних тенденцій, особливо щодо організацій релігійних меншин. З однієї сторони, в Україні, на відміну від багатьох країн Європи, ієрархія релігійних організацій відсутня (відсутня державна церква чи церква з особливим статусом), а рівність всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, неприпустимість встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших, закріплена у статті 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Наразі існує проблема неоднакового ставлення представників влади до релігійних організацій України. Для її вирішення є необхідним вжиття заходів щодо законодавчого посилення відповідальності представників державних і місцевих влад за порушення принципу рівності та рівного ставлення до всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій.

Щодо реалізації завдання про необхідність запобігання і протидії дискримінації осіб чи їх об'єднань за релігійною ознакою шляхом гарантування реалізації прав і свобод релігійних меншин, то слід зазначити наступне.

Перш за все, в українському законодавстві відсутнє поняття «релігійні меншини». Воно наявне тільки у міжнародних нормативно-правових актах, до яких приєдналася Україна, зокрема, Резолюції ГА ООН «Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин» (1992) і Резолюції Комісії з прав людини ООН «Права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин» (1995).

У практиці державного управління України поняття «релігійні меншини» розглядають як дериват (похідне) від поняття «національні меншини» й визначають як конфесійні групи, які за чисельністю, поширенням і впливом у релігійному середовищі не займають домінуючого положення, а віросповідна й культова практика яких має свою самодостатність і самобутність.

Для України, як і для багатьох інших країн Європи, є актуальним вжиття заходів щодо забезпечення реалізації прав релігійних меншин у всіх сферах суспільного життя. Доцільним є вироблення концептуальних засад такого забезпечення державою реалізації прав і свобод релігійних меншин.

Окрім актуальності визначення й закріплення в українському законодавстві поняття «релігійні меншини», для України є необхідним вжиття таких заходів: недопущення прийняття державою правових норм, які встановлюють дискримінаційну відмінність між реалізацією прав релігійною більшістю й релігійною меншістю; при забезпеченні дотримання прав представників різних віросповідань, необхідним є сприяння держави в розумному пристосуванні до релігійних переконань і традицій представників

релігійних меншин; недопущення примушування до виконання дій, які йдуть всупереч з релігійними переконаннями осіб тощо [54, с. 174].

Щодо завдання стосовно того, що релігійні свободи підлягають лише тим обмеженням, які передбачені законом і прийнятні в демократичному суспільстві, то українське законодавство закріплює обмеження свободи совісті, які дублюють обмеження, визначені статтею 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Водночас досить часто українські парламентарі у законодавчих ініціативах, пов'язаних з проблемними аспектами функціонування релігійних організацій, пропонують вироблення нових обмежувальних норм щодо діяльності таких організацій. При цьому парламентарі керуються спрощеним поглядом, відповідно до якого більшість порушень законодавства у сфері релігії мають релігійне коріння, а тому найпростіший спосіб їх запобігання вбачається у введенні обмежень щодо відповідних релігій та релігійних організацій. Такий підхід аргументується потребою захисту національних інтересів та національної безпеки держави.

Слід зазначити, що відповідно до Рекомендацій ОБСЄ з проблем свободи релігії і віросповідання за результатами Віденської зустрічі (2003), обмеження релігійних свобод не повинні встановлюватися з міркувань національної безпеки, зокрема загроз тероризму, підготовки спроб повалення влади, расистської пропаганди та пропаганди релігійної ворожнечі. Це мотивується тим, що всі необхідні обмеження прав і свобод, як правило, вже закладені в законодавствах держав, і потрібно вміти правильно ними користуватися. Якщо з'являється потреба в нових обмеженнях, то вони мають бути однаково передбачені як для релігійних, так і для інших асоціацій [78].

Більше того, міжнародний досвід боротьби проти тероризму та релігійного екстремізму гласить, що жодна з релігій не проповідує насилля, з огляду на що порушення законодавства у сфері релігії мають не релігійне коріння та природу, а те саме підґрунття, що й всі правопорушення у сфері прав людини. З огляду на це, до таких правопорушень мають застосовуватися звичайні процедури передбачені кримінальним та цивільним законодавством, а

норми щодо свободи совісті та релігії не можуть обмежуватись у національних законодавствах більше, ніж це визначено ст. 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Наступне завдання удосконалення прав людини і релігійної свободи пов'язане із проблематикою недопущення неправомірної та деструктивної діяльності на релігійному ґрунті. Це завдання, як і попереднє, пов'язане з політикою держави у сфері внутрішніх справ та ефективністю функціонування правоохоронної системи держави. Проте для сфери релігії воно є надзвичайно актуальним у частині дотримання державою балансу між забезпеченням права на свободу совісті і віросповідання та недопущенням зловживання цим правом, що може тягнути за собою порушення інших прав і свобод людини.

Реалізація вказаного завдання має здійснюватися шляхом попередження та протидії неправомірній і деструктивній діяльності на релігійному ґрунті, шляхом недопущення негативного впливу на суспільство будь-яких нетрадиційних і нових (новітніх) релігійних течій і рухів.

Щодо недопущення неправомірної та деструктивної діяльності на релігійному ґрунті шляхом попередження та протидії такій діяльності, то заходи з протидії мають здійснювати правоохоронні органи, тоді як заходи з попередження мають бути віднесені до компетенції органів державної влади, які реалізують державну політику у сфері релігії, забезпечення прав національних меншин, культури, освіти і науки, соціального захисту, а також – до компетенції органів місцевого самоврядування [54, с. 178].

Шлях попередження та протидії неправомірній та деструктивній діяльності на релігійному ґрунті має включати комплекс заходів:

- 1) виявлення та узагальнення загроз, які пов'язані з релігійним середовищем держави загалом та діяльністю релігійних організацій зокрема;
- 2) здійснення моніторингу, аналізу та оцінки процесів, які відбуваються у релігійному середовищі держави на предмет проявів неправомірної і деструктивної діяльності на релігійному ґрунті;

3) координація дій органів державної влади на всіх етапах від моніторингу до вжиття оперативних заходів реагування у випадках встановлення таких фактів тощо.

Отже, з вищевикладеного в межах підрозділу можна дійти висновку, що за напрямом удосконалення прав людини і релігійної свободи доцільно виділяти чотири завдання удосконалення цих прав, а саме:

- 1) забезпечення в державі розмежування духовної і світської влади;
- 2) запобігання і протидія дискримінації осіб і їх об'єднань за релігійною ознакою;
- 3) дотримання тільки таких обмежень релігійної свободи, які передбачені законом і прийнятні в демократичному суспільстві;
- 4) недопущення неправомірної та деструктивної діяльності на релігійному ґрунті.

ВИСНОВКИ

1. З'ясовано, що, права людини і релігійна свобода пройшли багатовіковий шлях від раннього вільнодумства до визнання їх як частини загальних демократичних прав людини й водночас елементом категорії свободи людини. На початку ХХ ст. свобода релігії і віросповідання отримує своє логічне завершення, включаючи визнання права не вірувати, тобто бути атеїстом, крім того, в даний період з'являються базові документи у сфері прав людини, що фіксують міжнародні стандарти у релігійній царині. Наразі Українською Конституцією гарантується забезпечення основних громадянських прав і свобод, навіть порівняно з конституційними актами деяких розвинутих країн західного світу, проте існують непоодинокі факти порушення задекларованих свобод, зокрема і з боку держави, яка має бути їх гарантом. А тому, нормативно-правове регулювання у частині забезпечення релігійної свободи є недосконалим і потребує невідкладних змін, враховуючи міжнародні гуманітарні стандарти.

2. Установлено, що права людини виступають як об'єднувачий чинник сучасного етапу розвитку різних правових систем, зокрема, романо-германської та англосаксонської, які відчують взаємовплив державно-правової і прецедентно-правової доктрин, насамперед у напрямі захисту прав людини в цих правових системах. Відданість свободі і проголошення її вищою людською цінністю характерно для всіх вірувань без винятку. Англосаксонська та романо-германська традиції права виступили першоджерелом виникнення та становлення концепції прав людини, здійснили визначальний вплив на розвиток уявлень про права і свободи особистості, практика закріплення у внутрішньодержавних актах норм про права особистості та їх реалізація в сучасному західному світі не є однозначною в різних національних правових системах. Для низки держав Заходу характерним є те, що такі права людини, як соціально-економічні, є слабо сформульованими та відображеними в нормах національного законодавства. При цьому, релігійна свобода була і є однією з

основ обґрунтування плюралізму суспільного й державного життя як однієї з основних ознак демократичної держави.

3. З'ясовано, що у сучасній структурі правових цінностей, релігійна свобода посідає надзвичайно важливе місце. Її слід розуміти як певну систему принципів і норм, що дозволяють дотримуватися релігійної свободи у процесі відносин, які виникають між суб'єктами у суспільстві. Релігійна свобода надає людині можливість для захисту і відстоювання у легітимний спосіб своїх релігійних почуттів та переконань.

4. Обґрунтовано, що в Україні організаційно-правові засади забезпечення гарантій на права людини і релігійної свободи відбувається завдяки відповідним положенням Конституції України, Законів України «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», та інших нормативно-правових актів. З боку держави можуть бути надані наступні правові гарантії щодо захисту релігійної свободи: держава забезпечує захист прав і законних інтересів релігійних організацій; вона має виступати у ролі посередника, чия діяльність буде сприяти зняттю напруги у суспільстві, викликаній різними релігійними поглядами, підтримувати атмосферу релігійної та світоглядної толерантності між прибічниками різних конфесій та їх інституціями; поважне ставлення до традицій та внутрішнього укладу життя релігійних організацій, у випадку, якщо це не виходить за межі правового поля країни.

5. Аналіз літературних джерел дав змогу встановити, що дотепер в Україні спостерігається втручання держави у справи церкви, що порушує не тільки базові права людини, але й європейський принцип автономії релігійних організацій. Сучасні міжцерковні непорозуміння, розбіжності й протиріччя є закономірним наслідком здійснення державної релігійної політики, у результаті якої були допущені порушення принципу релігійної свободи та прав людини. Крім того, однією із гострих проблем у релігійній сфері є пряме порушення свободи віросповідання на окупованих територіях Криму та частини Донбасу шляхом введення дискримінаційних законів на окупованих територіях, які

прямо порушують право на свободу віросповідання, створюють правове поле для переслідування представників окремих релігійних напрямків. Відновлення повноцінної діяльності релігійних організацій, що діють на тимчасово окупованих територіях України, можливе лише тільки за умови звільнення зазначених територій від російських угруповань і відновлення на них діяльності органів державної влади України.

б. Визначено, що міжнародні гуманітарні стандарти у галузі прав людини і релігійної свободи – це міжнародно-правові норми, на які повинні орієнтуватися у своїй діяльності всі держави: вони формують мінімальний міжнародний стандарт – вимоги, дотримуватися яких повинні всі держави з метою забезпечення ефективного захисту прав людини і релігійної свободи. Ці норми сприймаються як невід’ємна складова прав людини. Вони є базовим елементом, без якого неможливо уявити сучасні міжнародні гуманітарні стандарти. В свою чергу, релігійна свобода є одним із фундаментальних міжнародних гуманітарних стандартів у сфері прав людини. Наразі міжнародні гуманітарні стандарти у галузі прав людини і релігійної свободи містяться у низці міжнародних декларацій та конвенції, які спрямовані на захист зазначених прав як на світовому, так і на регіональному рівнях. Проте, дотепер існує потреба в удосконаленні національних законодавств в означеній сфері з метою його приведення до вимог міжнародних гуманітарних стандартів.

Установлено, що нормативне забезпечення прав людини та релігійної свободи у законодавстві зарубіжних країн врегульовано на досить високому рівні. Держави Європи зуміли законодавчо гарантувати його здійснення. Кожна окрема європейська країна в питанні обстоювання релігійної свободи здебільшого враховує власний культурно-історичний контекст. Відтак, будучи загальноприйнятним, принцип свободи совісті й віросповідання різноманітним імплементується в системах національних законодавств. У більшості конституцій європейських країн проголошується режим відокремлення церкви від держави, що зовсім не означає відсутності будь-якого контролю з боку держави за діяльністю релігійних об’єднань. Держава не ухиляється від

правового регулювання їх статусу і діяльності. За рахунок політико-правового регулювання діяльності релігійних об'єднань держава намагається забезпечити певний баланс інтересів, який би дозволив гармонізувати державно-конфесійні відносини.

7. Узагальнено наступні напрями удосконалення прав людини і релігійної свободи, серед яких доцільно виділяти чотири завдання удосконалення цих прав, а саме: 1) забезпечення в державі розмежування духовної і світської влади; 2) запобігання і протидія дискримінації осіб і їх об'єднань за релігійною ознакою; 3) дотримання тільки таких обмежень релігійної свободи, які передбачені законом і прийнятні в демократичному суспільстві; 4) недопущення неправомірної та деструктивної діяльності на релігійному ґрунті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: *Верховна Рада України*; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Офіційний вісник України від 01.10.2010. № 72/1. Ст. 2598.
2. Загальна декларація прав людини (рос/укр): *ООН*; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. Офіційний вісник України від 15.12.2008. № 93. Ст. 3103.
3. Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН «Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії чи переконань»: *ООН*; Резолюція, Міжнародний документ від 25.11.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284/print (дата звернення: 07.09.2020).
4. Государство, религия, светское общество и права человека. Рекомендация 1804 (2007) Парламентской Ассамблеи Совета Европы. URL: [https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/\[russian_documents\]/\[2007\]/\[Juin2007\]/Rec1804_rus.asp](https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/[2007]/[Juin2007]/Rec1804_rus.asp) (дата звернення: 16.11.2020).
5. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 16.11.2020).
6. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 №2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25. Ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 16.11.2020).
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України від 08.03.2013. № 9-10. Ст. 88.
8. Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. Додаток до № 50. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 16.11.2020).

9. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 № 1975-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст.188. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12> (дата звернення: 16.11.2020).

10. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01.07.2010 №2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. С. 527. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17> (дата звернення: 16.11.2020).

11. Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи: Закон України від 17.01.2019 № 2673-VIII. *Офіційний вісник України* від 08.02.2019. № 11. Ст. 372.

12. Про внесення зміни до статті 12 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України: Закон України від 20.12.2018 № 2662-VIII. *Відомості Верховної Ради України* від 18.01.2019. № 3. Ст. 23.

13. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 №987-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 25. Ст. 283. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12> (дата звернення: 16.11.2020).

14. Про проголошення незалежності України: Постанова Верховної Ради України; Акт від 24.08.1991 № 1427-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України* від 17.09.1991. № 38. Ст. 502.

15. Аналітична доповідь «Свобода віросповідання під прицілом: російський терор на окупованих територіях Східної України». URL: <https://www.slideshare.net/DonbassFullAccess/ss-123297600> (дата звернення: 28.10.2020).

16. Бедь В.В. Міжнародно-правове закріплення свободи совісті. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 1. С. 349–353.
17. Бедь В.В. Реалізація свободи совісті в Україні: деякі аспекти (проблеми теорії та практики). *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2011. № 2. С. 20–29.
18. Бондаренко В. До питання про необхідність удосконалення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Релігія і закон: проблеми правового врегулювання державно-церковних відносин*. Збірник матеріалів. К.: «ВП», 2002. С. 5-12.
19. Бусурманов Ж. Д. Евразийская концепция прав человека: новый взгляд на проблему. *Евразийская интеграция. ЕврАзЮж*. 2009. № 11 (18). [URL: http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_jcontentplus&view=article&id=640:-e-&catid=99:2010-06-02-08-56-30&Itemid=196](http://www.eurasialaw.ru/index.php?option=com_jcontentplus&view=article&id=640:-e-&catid=99:2010-06-02-08-56-30&Itemid=196) (дата звернення: 16.11.2020).
20. Ведерников Ю.А. Теория государства и права: учебник. Днепропетровск: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. 468 с.
21. Вільнодумство і атеїзм в давнину, середні віки і епоху Відродження. М., 1986. 44 с.
22. Вовк Д.О. Між політикою і правом: релігійна свобода на тлі українсько-російського конфлікту: статті учасників. *I Міжнародного круглого столу*. Львів: Права людини: філософські, теоретико-юридичні та політологічні виміри, 2017. 364 с.
23. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення. Харків: Право, 2009. 224 с.
24. Волкова Д., Корчевська О. Загальна декларація прав людини і Україна : матеріали обговорення. *Юридичний вісник*. 1997. № 1(ХІІ). С. 56-101.
25. Воскобитова М.Р. Стандарты Европейского Суда по правам человека и российская правоприменительная практика. *Сборник аналитических статей*. М.: Издательство «Анахарсис», 2005. С. 316.
26. Гаевая Н.П. Советское законодательство о свободе совести. К., 1988. С. 7.

27. Ганяк В. Й. Європейські та вітчизняні практики політико-правового регулювання державно-конфесійних відносин: безпековий вимір. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 4. С. 108-114.
28. Гольст Г.Р., Рудинский Ф.М. Свобода совести как правовой институт. *Советское государство и право*. 1981. № 9. С. 30-38.
29. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. СПб. Москва: Изд-во "Товарищество М.О. Вольфа", 1909. 853 с.
30. Дахова І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання. *Форум права*. 2016. № 4. С. 107–112.
31. Доповідь голови Державного комітету України у справах релігій В.Д. Бондаренка. *Матеріали Всеукраїнського християнського форуму «Плід правди сіється творцями миру»*. К, 1998. С. 25.
32. Друзенко Г. Інститут свободи совісті: міжнародні стандарти та законодавство України. К.: Український центр правничих студій, 2000. 186 с.
33. Єленський В. Конституцію прийнято. Що далі?: Про напрями розвитку української системи церковно-державних відносин. *Людина і світ*. 1996. № 9. С. 9-14.
34. Єрмакова Г. Релігійний фактор і його вплив на закріплення релігійних прав і свобод людини в правовому полі Європейського Союзу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2016. №22. С. 19–23.
35. Записка з релігійного питання в Україні, підготовлена Громадською радою Українсько-американського Бюро прав людини. *Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини*. 1996. Вип. 15. С. 26–29.
36. Звернення голови Представництва УПЦ при європейських міжнародних організаціях до офіційних осіб ООН, ОБСЄ, ЄС та інших країн у зв'язку з фактами масових порушень прав людини в Україні та реальною загрозою ескалації релігійних конфліктів. URL: <https://news.church.ua/2019/02/18/zvernennya-golovi-predstavnictva-upc-pri->

jevropejskix-mizhnarodnix-organizacijax-do-oficijnix-osib-oon-obsje-jes-ta-inshix-krajin-u-zvyazku-z-faktami-masovix-porushen-prav-lyudini-v-ukrajini-ta-re/ (дата звернення: 28.10.2020).

37. Італійський гуманізм. Етичні вчення XIV-XV ст. М. : Вища школа, 1977. С. 253.
38. Калінін Ю. А., Харьковченко Є.А. Релігієзнавство. К.: Наукова думка. 1997. 256 с.
39. Ковальський М. Європа, культура, християнство. Вільна думка. 1995. №6. С. 74–83.
40. Ковбан А. Конституційно-правова регламентація права людини на свободу світогляду та віросповідання в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2010. 20 с.
41. Колодний А.М. Свобода совісті в міжнародних правових гарантіях. *Релігійна панорама: інформаційно-аналітичний журнал*. Київ, 2006. С. 3–12.
42. Колодний А.М., Яроцький П.Л. Історія релігії в Україні: навч. посіб. К.: Т-во "Знання", 1999. 736 с.
43. Костащук І.І. Формування релігійного простору та його вплив на суспільні процеси: дис. д-ра геогр. наук : 11.00.02. НАН України, Ін-т географії. Київ, 2019. 692 с.
44. Котляревский С. А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. *Конституционное государство*. Юридические предпосылки русских основных законов. М., 2004. С. 69.
45. Кривенко Ю. Законодавчі гарантії здійснення релігійних прав та свобод. *Часопис цивілістики*. 2013. Вип. 14. С.20–23.
46. Кривич М. Шляхи і форми реалізації права на свободу релігії і церкви в контексті українського законодавства. *Релігія та соціум*. 2010. № 2. С.203–208.
47. Ловинюков А. С. Закон СССР “О свободе совести и религиозных организациях”. *Советское государство и право*. 1991. № 4. С. 11.

48. Лозінська С. До питання про релігійну свободу: міжнародно-правовий аспект. *Університетські наукові записки*. 2007. № 1. С.232–239.
49. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении: сочинения. М.: Мысль, 1985. Т. 1. 621 с.
50. Лубська М. Релігієзнавчо-правовий аналіз змісту та реалізації принципу свободи совісті й віросповідання в Україні: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11. К.: Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. 20 с.
51. Лук'янов Д. В. Права людини в релігійних правових системах. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 30-34.
52. Лук'янов Д.В. Релігійно-правові системи світу: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 41 с.
53. Луценко В. В. Проблематика зміни юрисдикційного підпорядкування релігійних організацій в контексті забезпечення в Україні права на свободу совісті. *Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ*. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2016. Вип. 2 (66). С. 69-73.
54. Луценко В.В. Формування та реалізація державної політики у сфері релігії в умовах європейської інтеграції України : дис. ... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2019. 284 с.
55. Максименко В. А. Права человека в различных правовых системах: основные особенности и проблема универсальности. Дисс. ... канд. юрид. наук, специальность 12.00.01 – теория и история права и государства, история учений о праве и государстве. М.: Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, 2005. С. 11.
56. Малишко В. Конституційно-правове регулювання свободи віросповідання та релігійних відносин у зарубіжних країнах. *Держава і право: зб. наук. пр. Серія «Юридичні політичні науки»*. 2002. Вип. 15. С.69–82.

57. Мельничук О.С. Словник іншомовних слів. Київ: Головна редакція УРЕ. 1974. 775 с.
58. Міл Дж. Ст. Про свободу: Есе. К. : Основи, 2001. 463 с.
59. Мінка П.П. Теоретико-правова природа поняття «свобода совісті». *Право і суспільство*. 2009. № 3. С. 23-28.
60. Мировой опыт государственно-церковных отношений. М.: Изд-во РАГС, 1999. 212 с.
61. Моїсеєв С. Сучасна теорія прав людини: ліберальні та комунітаристські підходи. *Філософія права і загальна теорія права*. Науковий журнал. 2013. № 1. С. 118–134.
62. Новіков В., Боровікова В. Гарантованість свободи совісті та віросповідання в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 4. С. 26-36.
63. Новіков В. Розвиток свободи совісті в демократичному суспільстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 7. С.183-187.
64. ОБСЕ, Обязательства ОБСЕ в области человеческого измерения. *Сборник документов в тематическом порядке. ОБСЕ/БДИПЧ*. Том I. 2011. 365 с.
65. Опанасюк В. Законодавство України про релігію і церкву. Суми: Вид-во СумДУ, 2008. 107 с.
66. Пайда Ю. Ю. Права людини і релігійна свобода: соціокультурні імплікації та нормативна пропорційність : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01; 12.00.12; наук. конс. О. М. Балинська ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 358 с.
67. Пайда Ю.Ю. Роль права та релігії в удосконаленні механізму реалізації прав людини. *Юридичний вісник*. 2012. № 1. С. 127–132.
68. Палінчак М. М., Богдан С. Р. Конституційне регулювання державно-церковних відносин у Польській Республіці. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т. 1. Вип. 32. С. 136–140.

69. Палінчак М. М. Релігійна освіта в школах: вітчизняна та зарубіжна практика. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Сер. : Історичне релігієзнавство. 2011. Вип. 5. С. 158-168.
70. Палінчак М.М. Трансформація державно-церковних відносин в Угорській Республіці. *Acta Hungarica*, XIX – XX-ий рік видання. Ужгород, 2002. С. 441-446.
71. Петришин О.В. Теорія держави і права. Харків: Право, 2015. С. 341–342.
72. Попок А., Решетніков Ю. Стан, проблемні питання та напрями подальшої гармонізації державно-конфесійних відносин в Україні. *Державне будівництво*. 2012. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2012_1_36 (дата звернення: 16.11.2020).
73. Кресін О. В. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку. Зб. наук. ст. НАН України. К., 2006. 432 с.
74. Права людини в Україні – 2008. Свобода думки, совісті та релігії. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1245854637> (дата звернення: 16.11.2020).
75. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина : навч. посібник. Київ: Атіка. 2004. 464 с.
76. Реалі Дж., Антисери Д. Західна філософія від витоків до наших днів: у 3-х т. СПб., 1996. Т. 3. С. 117.
77. Рейснер М. А. Государство и верующая личность. СПб.: Тип. Товарищества «Общественная польза», 1905. 423 с.
78. Рекомендации за результатами Венской встречи ОБСЕ по свободе религии и вероисповедания (17-18 июля 2003 г.). *Религия и право*. 2003. № 3. С. 3.
79. Релігійний фактор у міжнародних відносинах : навчальний посібник для студентів. Ужгород : УжНУ, 2014. 324 с.
80. Релігія і релігійність у посткомуністичній Європі. Цифри і факти без інтерпретацій. *Людина і світ*. 1997. № 11-12. С. 2-11.
81. Робберс Г. Государства и религии в Европейском Союзе. М.:

Институт Европы РАН, 2009. 722 с.

82. Рудинский Ф.М., Шапиро М.А. Свобода совести и религия: международно-правовые пакты и национальное законодательство. *Государство и право*. 1992. № 5. С. 11-20.

83. Сабери А. Ислам и права человека. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: Международные отношения. 2008. № 3. С. 25–32.

84. Савельев В. Н. Свобода совісті : історія і теорія. М.: Мисль, 1991. С. 121-125.

85. Сафаров Д. С. Права человека и глобализация в контексте исламской правовой культуры: история и современность: автореферат дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теория и история права и государства: история учений о праве и государстве. Душанбе, 2012. С. 9.

86. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод. Харків : Центр правових та політичних досліджень «Сім», 2005. 92 с.

87. Сопілко І., Возняк І. Сучасний стан правового регулювання свободи віросповідання в Україні та перспективи його вдосконалення. *Юридичний вісник*. 2013. № 1 (26). С.71–77.

88. Сорокун В. М. Міжнародно-правовий захист права на свободу совісті та віросповідання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Харків: Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2009. 20 с.

89. Статут Лиги Наций. URL: <http://www.hist.msu.ru/Departments/ModernEuUS/INTREL/SOURCES/Legnatust.htm> (дата звернення: 16.11.2020).

90. Сюкияйнен Л.Р. Современные религиозные концепции прав человека: сопоставление теологического и юридического подходов. *Право*. 2012. № 3. С. 178-201.

91. Твайнинг У. Общая теория права. *Российский ежегодник теории права*. 2010. № 3. СПб.: Издательский дом СПбГУ, 2011. С. 232–279.

92. Ткаченко Є.В. Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 2. С. 1-18.
93. Федючек І. Досвід державно-церковних відносин країн Центрально-Східної Європи: уроки для України. *Релігійна свобода. Наук. щорічник*. № 11. К., 2007. С. 82-87.
94. Цвік М.В., Ткаченко В.Д., Петришин О.В. Загальна теорія держави і права: підручник для студ. юрид. спец. вищих навч. закл. Харків: Право, 2002. 432 с.
95. Чабарай Г. Окупована релігія. Електронне видання «Український тиждень». URL: <https://tyzhden.ua/Society/221796>. (дата звернення: 28.10.2020).
96. Шаправський С. А. Конституційно-правове забезпечення державно-церковних відносин країн центрально-східної Європи. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Серія : Історичне релігієзнавство. 2014. Вип. 11. С. 154-168.
97. Шанда Б. Конституционные судебные процессы по вопросу свободы вероисповедания в Венгрии. *Российский бюллетень по правам человека*. 1999. Вып. 11. С. 57–62.
98. Шемшученко Ю.С. Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ: Юрид. думка, 2007. 992 с.
99. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5: П–С. Київ: Укр. енцикл., 2003. 736 с.
100. Яворський В. Свобода релігії та віросповідання в Україні в контексті дотримання міжнародних стандартів з прав людини та основних свобод. *Українська Гельсінська спілка з прав людини, МГО Центр правових та політичних досліджень «СІМ»*. Харків: Фоліо, 2005. 92 с.
101. Ярмол Л.В. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні : дис...канд. юр. наук. Львів, 2002. 223 с.
102. Durham C. and Ferrari S. *Laws on Religion and the State in Post-Communist Europe*. Leuven: Peeters, 2003. 428 p.

103. Rahner K. Atheismus. Sacramentum mundi. Theologisches Lexikon für Praxis. Freiburg, 1967. S. 372–383.

104. Trigg R. Is religious freedom special? Religion and law. London: Theos, 2012. P. 432–447.